

БҮРИБОЙ АҲМЕДОВ

**АМИР ТЕМУР
ҲАҚИДА ҲИКОЯЛАР**

Тошкен
«Ёзувчи» нашриёти

Аҳмедов Бўрибой.

Амир Темур ҳақида ҳикоялар.—Т.: Ёзувчи, 1998.—
96 б.

Буюк бобомиз Амир Темурнинг ҳаёти: айниқса, давлатчилик сийёсати ва саркардалик фаолияти пайтида амалга оширган улуғ ишларини ўрганишга мамлакатимиз томонидан катта эътибор берилмоқда. Халқимиз босиб ўтган йўлни, маънавиятимиз, адабиётимиз тарихига олтин саҳифалар битиб кетган ўша XIV—XV асрларда яшаган барҳаёт сиймоларни тушунишда ҳам буюк бобокалолимизнинг ҳаёти ва амалга оширган ишларини ўрганиш, ҳаётига, шахсиятига синчков назар солиш алоҳида аҳамиятга эга. Тарихчи олим академик Бўрибой Аҳмедов ушбу китобда ана шундай эзгу ниятни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

63.3(5У)

А 4702020201—70
М 362 (04) — 98 — режага қўшимча — 1998 й.

ISBN 5—8255—0495—8

© Б. Аҳмедов, 1998 йил.
«Ёзувчи» нашриёти, 1998 йил

МУАЛЛИФДАН

Улуғлардан бир нақл қолган. «Иқтисодиёт жамиятнинг танаси бўлса, илм-маърифат унинг боши, қалби ва руҳидир», деган эканлар улар. Дарҳақиқат, шундай. Қорин тўқ, уст-бош бутун бўлиши мумкин. Лекин илм-маърифатли бўлмасак, камол топган одам бўлолмаймиз. Улуғ халқлар қаторидан ўрин эгаллай олмаيمиз. Юртимизни Америка, Олмония, Япония ва Англиё сингари илғор мамлакатлар даражасига кўтаролмаймиз. Бунинг учун тарихимизни, улуғ аждодларимизни, илмий меросимизни, маънавият ва қадриятларимизни билишимиз зарур. Шу ўринда ҳурматли Президентимиз Ислам Каримовнинг бир гапини эсингизга солмоқчиман. У бундай деган эди: «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмаса керак. Маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч — қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди»¹. Маънавиятимизни билиб олишимиз учун эса бугун барча шарт-шароит мавжуд.

Биринчидан, бой тарихимиз, илмий, маданий меросимиз бор. Халқимиз орасидан илм-фаннинг барча соҳаларини эгаллаган йирик олимлар етишиб чиққан. Масалан, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий арифметика билан алгебрани, Аҳмад ал-Фарғоний фалсафани (астрономия)ни, Ибн Сино тиббиёт (медицина)ни, Абу Райҳон Беруний астрономия, жуғрофия билан маъданшунослик (минералогия)ни, Абу Носир Форобий фалсафани жаҳонга кашф этганлар. Ўзларидан бой илмий мерос қолдирган олимларимиз жуда кўп. Уларнинг ёзган асар-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: иқтисод, сиёсат, мафкура. «Ўзбекистон» нашриёти. Тошкент, 1993. 79-саҳифа.

лари ва қилган кашфиётлари ҳозир ҳам илмий қиммати йўқотмаган. Уларни бутун дунё билади.

Иккинчидан, республикамиз кутубхоналарида улуг аждодларимиз ёзиб қолдирган асарлардан 200 мингга яқини сақланган. Улар илм-фаннинг барча муҳим соҳаларига бағишланган. Булар тарихни чуқур ўрганишимиз, маънавий қадриятларимизни тиклаб олишимиз учун хизмат қилиши мумкин. Лекин афсуски, уларнинг миңдан бири ҳам ўрганилмаган. Энди уларни ўрганиш лайти келди.

Учинчидан, Миллий мустақилликка эришганимиздан кейин бунга кенг йўл очилди. Ҳукуматимиз бунинг учун керак шароитни яратиб бермоқда. Фақат астойдил меҳнат қилишимиз зарур.

Тарихда ўтган улуг даҳолар орасида улуг бобомиз Амир Темури ҳам бор. У Искандар Зулқарнайн, Юлий Цезарь, Хорун ар-Рашид ва Маъмуни сингари тарихда ўчмас из қолдирган. Ириқ давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси сифатида машҳур. Лекин шу вақтгача уни яхши ўрганмадик. Аксинча, ёвуз, қонхўр, босқинчи деб атадик. Истаганча қораландик.

Яратганга шукрки, миллий истиқлол Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятини атрофлича ўрганиш имконини берди. Миллий мустақилликка эришганимиздан бери ўтган қисқа бир вақт ичида бу йўлда катта ишлар қилинди. Амир Темури ва авлоди замонда ёзилган асарлар нашр этилмоқда, муҳим илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда, бадий китоблар, кино ва сахна асарлари яратилмоқда.

Қўлингиздаги «Амир Темури ҳақида ҳикоялар» китоби шулар жумласидан. Ўсмирларга мўлжалланган ушбу тўпламдаги кичик ҳикояларда соҳибқирон бобомизнинг оғир, хавф-хатарлар билан тўлиб-тошган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятдан айрим лавҳалар берилади. Рисола ўша замонлардан қолган қўлёзма асарлар, расмий ёзишмалар ва бошқа манбалар асосида ёзилди.

СУЮНЧИ

Ҳижрий 736 йил (милодий 1336)нинг баҳори ёгин-сочинли келди. Кундузлари қуруқ, ҳатто, аҳён-аҳёнда қуёш булут парчаларини ёриб чиқиб, еру кўкка чарақлаб нур сочиб туришига қарамай, кечга бориб осмону фалакни қора булут қоплаб олар, кечаси билан ёмғир ёғиб чиқарди! Еққанда ҳам еру заминнинг устихонини эзиб ёғарди.

Лекин, ўша кунининг ўғадиган афти-ангори йўқ эди. Хуфтон намозиғача тинчлик бўлди. Бунини кўриб Қозонхоннинг кўнгли бир оз ёришгандай бўлди. «Ҳайрият,— деди у суюниб,— белгилаб қўйғон режамизни бу кеча амалга оширурмиз». Эрталабки кенгашдан кейин бугун тунда бир тўда йиғитларни олиб, Чакчак дарага бормоқчи эди у. Бир ҳафтадан бери ўша ерга бориб, тўпланаётган лашкарни кўздан кечирмоқчи ва сипоҳийлар билан амирларнинг кайфиятини билмоқчи эди. Ахир яқин орада у рақибни амир Қазағанга қарши Соли сарой устига лашкар тортмоқ ниятида эди-да. Чунки, амир ул-умаро ҳам қўл қовуштириб ўлтирмаётган эди. Тожтахт даъвосини қилиб, хонга қарши теварак-атрофнинг лашкарини тўплаётган эди у. «Илонни уясида босгон дуруст», — деди хон ичида ва шу топдаёқ Тарағой баҳодирни ҳузурига чорлади. У келиб ўлтириши ҳамона, гапни чўзиб ўлтирмасдан, айни муддаога ўтиб қўяқолди.

— Бек, эшитдингизму-йўқму, амир Қазаған фитнаю нифоқдин дам уриб, Соли саройга лашкар жамлаётган эрмиш.

— Эшитдик, аълоҳазрат. Бундин хабаримиз бор,— Тарағой баҳодир қўлини кўксига қўйиб, хонга таъзим қилди.

Хон бош ирғаб, унинг сўзларини тасдиқлаган бўлди, сўнгра сўзида давом этди:

— Ул бадбахт нон-туз ҳақини унитиб, тожу тахт даъвосини қилаётир, чамаси.

Хон суҳбатдоши не фикрда эканлигини билиб олмоқчи бўлиб, унинг юзига тик боқди. Тарағой баҳодир хоннинг муддаосини англади. Хон бу оғир курашга уни ҳам тортмоқчи. Балки бу мушкул ва хатарли ишни унинг зиммасига юкламоқчидир. Тарағой баҳодир Ҳожи барлос билан ясовурийлар тарафдан хавф-хатар борлигини баҳона қилиб, бошда Соли сарой устига юришдан бош тортмоқчи бўлди. Лекин кейинини ўйлаб, бу фикридан қайтди.

— Биз сизга бандамиз, аълоҳазрат. Нени буюрсалар, итбат этурмиз, — деди у қўл қовуштириб.

— Боракалло, бек, сиздан айни шундай жавоб кутгон эрдик.

Хон беҳад суюнди ва Тарағой баҳодирга миннатдорчилик билдирди, кейин қўшиб қўйди:

— Иккимизнинг бир фикрда бўлишимиз зафар гарови эрур, бек. Қолгон гапни эртаминен, нонуштадин кейин, қолгон бекларни ҳам йиғиб, бафуржа гаплашурмиз, иншоолло.

Хон қўлларини фотиҳага очиб, Тарағой баҳодирга ижозат берди.

Тарағой баҳодир чодирига қайтгандан кейин бир ош пишар вақт ўтиб, яна ёмғир қуя бошлади...

Шу кеча Тарағой баҳодир мижжа қоқмай тонг оттирди. У кўп нарсаларни ўйлади ўша кеча. Эл-юрт яна уруш-талаш оғушида қолишини ўйлаб, юраги ларзага келди. Бекларни, ўшалар қатори унинг ўзини ҳам жинурмайди. Лекин раиятга қийин бўлади. Бечора халқ! Яна ўша ур-йиқитлар, талон-тарождлар... Кўпчиликнинг ёстиғи қуриydi. Норғил йигитлар ва бўйига етган қизларни асир олиб, ҳайдаб кетадилар. Бунинг устига ясовурийлар. Улар Тарағой баҳодир йўқлигида қишлоқ ва ўтовини босадилар. Ҳожи барлос-чи? Улусни инисидан тортиб олгани етмай, уни маҳв этиш пайига тушган. Чунки, уни кўролмайди. Тарағой баҳодир кечаси билан шударни кўнглидан кечирди. Бунинг устига хотини ҳомиладор. Ой-кунни яқин. Йўқлигида ясовурийлар ёки бошқаси Хўжа ишорни босиб, уни асир қилиб олаётган бўлса-чи? Шунини ўйлаб, Тарағой баҳодирнинг юраги орқасига тортди. Худо кўрсатмасин...

Эртаси кун нонуштадан кейин хон амирлари ва вазирларини кенгашга тўплади.

— Хўш, жаноблар, қандай фикрга келиб тўхтадилар? Кечаси билан обдон ўйлаб олғондурсизлар?

Бу билан у кенгашни чўзиб ўлтирмаслик ва масалани шу тобдаёқ ҳал қилиб, ишга киришиш лозимлигига ишора қилди. Масала тез ҳал бўлади, деб ўйлади у. Лекин, хон ўйлагандай бўлмади. Амирлар орасида аввалгидай яқдиллик йўқ эди. Масалан, Жоку барлос, Тубак баҳодир ва Мингли Буго сулдусга ўхшаганлар хоннинг режасини хатарли деб топдилар ва амир Қазан билан мурсою мадора йўлини тутишни маслаҳат бердилар. Бошқалар бўлса оғзига талқон солиб, ер чизиб ўлтирдилар. Бошда хонга тарафдор бўлган амир Жалолиддин ҳам пировардида мурсою мадорачилар тарафига ўтиб кетди.

— Жоку оғам ҳақ гапни айтдилар, аълоҳазрат. Яхшиси, амир ул-умарони адлу инсофга чақирайлик, — деди у.

— «Сулҳ — яхши», деб айтилган Қуръони каримда, аълоҳазрат. Яхшиси, амир ул-умаро билан ярашайлик, — деди Жоку барлос тавозеъ ва вазминлик билан.

Хон индамади. Лекин яна бир-икки амир сулҳ тузишни ёқлаб гапга аралашгандан кейин хуну бийрони чиқди:

— Йўқ! — деди у қатъият билан. Сўнг Жоку барлосга қараб гапирди. — Чамаси, жаноб амир ҳориб-чарчаб қолгонга ўхшайдур. Ундан ташқари, ёши ҳам бир ерга бориб қолгон.

Орага сукунат чўкди. Хоннинг қатъият билан айтган гапидан кейин бошқа ҳеч ким сўзлашга журъат этолмади. Масала равшан. Жоку барлос мансабидан четлатилади, энди. Барибир уруш бўлади. Қон тўкилади.

Бир-ики дақиқа давом этган сукунатдан кейин хон жиддий бир тусда деди.

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам амир Жоку барлос ҳориб-чарчаб қолгон. Лашкар етаклашдек оғир юмуш энди унга оғирлик қилиб қолгонга ўхшайдур.

Хон шу ерга келганда амирлар бир-бирларига ўғри қараш қилиб олишди. Жоку барлоснинг эса рангу-қути ўчиб, аъзойи баданини титроқ босди. Наҳотки бу энди истеъфо бўлса. Охири шундай бўлиб чиқди ҳам.

— Ул жанобни бундан буён лашкар юмушлари билан банд қилиш инсофдин бўлмас!

Хон шу ерда тўхтаб, мажлис аҳлини бир-бир назар-

дан ўтказди. Уларнинг юзларида ҳаяжон ва паршонлик аломатлари... Сўнг эълон қилди-қўйди:

— Жоку барлос фақат туманбоши бўлиб қолур, бекларбеглик лавозимини эса Тарағой баҳодирга топширурмиз.

Тарағой баҳодир ўрнидан туриб, хонга чуқур таъзим қилди. Кейин бир нима демоқчи бўлди. Лекин уни чор атрофдан кўтарилган табрик ва муборакбодлар оғиз очишига имкон бермади. Мажлис ҳам тез тарқалди. Тарағой баҳодир қолиб, хонга гапини айтмоқчи бўлди, лекин бунинг ҳам иложи бўлмади. Хон «Сизга ҳам ижозат!», дегандай бош ирғаб унга жавоб берди. «Жоку оғамнинг дилини оғритиб, унинг мартабасини эгаллаш инсофдин бўлармикин? Йўқ, инсофдин бўлмас бу. Ҳа, майли. Худо ўзи бир йўлга бошлар», — деди у ичида.

Тарағой баҳодир чодирга қайтгач, бир пайтларгача нима қиларини билмай, хаёл суриб ўлтирди. Лекин мушкулини худонинг ўзи онсон қилди. Намози асирда мулозим кириб, Хўжа илғордан чопар борлигини маълум қилди.

— Дарҳол чақиринг, кирсун, — деди Тарағой баҳодир мулозимга шоша-пиша.

Чопар қоровулхонада экан, мулозим уни топиб келгунча Тарағой баҳодирнинг бўлари бўлди. «Чопар не хабар олиб келган экан? Тинчликму, ўзи? Такина бегимга бир нима бўлмадиму эркан?» У кўпроқ ўша маъсума хотинини ўйлади. «Ғанимлар бир нима қилмади-микин унга?» Тарағой баҳодир бошини қуйи солганча хаёллар уммонига чўмди. У ҳатто, эшик очилиб, чопар билан мулозим кириб келганини ҳам сезмади.

— Ассалому алайкум, бек оға!

Чопарнинг йўғон овозидан Тарағой баҳодир чўчиб тушди. Кейин ўзини қўлга олди ва бошини кўтариб, саломга алик олди.

— Ваалайкум ассалом. Секинроқ гапирсанг бўлмасму эрди ўғлон! Кар эмасмиз, худога шукр!

Чопар хижолат чекди ва хожасидан узр сўради.

— Авф этинг, бек оға!

Тарағой баҳодир унга астойдил разм солиб, хизматкорнинг ҳаяжон ва ҳалик оғушида турганини пайқади. Уни қаттироқ ваҳима босди. «Бир нима бўлғонга ўхшайдур, ўзи», — деди у ичида. Лекин бир илож қилиб ўзини қўлга олди.

— Хўш, Шер Баҳром, не хабар олиб келдинг?

Шер Баҳром бир лаҳза энтикишини босолмай турди.
Сўнг ўзини қўлга олди:

— Суюн...чи бе..ринг, бек о..ға! Су...юн..чи!

Энтикиш навбати энди Тарағой баҳодирга келди.
«Суюнчи»ни эшитиб, аҳвол хайрли эканлигини англади.
Лекин, барибир, кўксини чулғаб олган ваҳимадан халос бўлолмади.

— Хўш-хўш, гапир, Шер Баҳром!

Шер Баҳром ўзини қўлга олишга қанчалик ҳаракат қилмасин, келтирган хушхабарини бирдан айтиб беролмади.
Барибир дудуқланди, лекин муддаони маълум қилди:

— У...ғил му...бо...рак, бек о...ға! У...ғил!

Тарағой баҳодир суюниб кетди, хурсандликдан юраги ёрилай деди.
Даст ўрнидан турди ва эғнидаги фахрли чопонни ечиб, Шер Баҳромнинг елкасига ёпди ва узоқ вақт уни бағрига босиб турди.
Ҳақиқатан ҳам унинг қувончи чексиз эди.
Ниҳоят, ўғиллик бўлди.
Худого шукр! У мана шу кунни кўп йиллардан бери орзиқиб кутарди.
Шу топдаёқ қанот боғлаб, Хўжа илғорга учмоқчи бўлди, лекин хондан ижозат олмай туриб, бу ишни қилолмасди.
У кечгача кутди.
Шундай пайтларда вақт ўтиши қийин бўларкан.
Худди бутун мавжудот ҳаракатдан тўхтаб қолганга ўхшарди.
Тарағой баҳодир ўша кунни не азоб ва изтироб билан ўтказди.
Кечқурун Қозонхондан ижозат олиб, эртаси кун намози бомдоддан кейин мулозимларини олиб йўлга чиқди.

БАШОРАТ

Тарағой баҳодир мўмин-мусулмон, тақводор киши эди.
Солиҳлар ва аҳли тариқатни дўст тутар, мажлислари уларсиз ўтмасди.
Ўзи ҳам уларни тез-тез йўқлаб турар ва суҳбатларидан баҳраманд бўларди.
У айниқса, Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан саййид Амир Кулол билан яқин эди.
Тўғриси, шу одамга мурид эди.
Шу боис у қишлоғига етиб келганининг эртасига Сухорга бориб, пирини Хўжа илғорга олиб келиш тараддудига тушиб турган пайтда унинг ўзи келиб қолди.
Пирини кўриб, Тарағой баҳодирнинг боши осмонга етди.
У чопиб бориб, отининг жиловидан тутди ва саййид Амир Кулолни қўлтиғидан олиб, отдан туширди.

— Хайрият! Хайрият! Йўлимизни қисқа қилдингиз, пирим, Худога шукр!

Пир ва мурид бир-бирларини оғушига олдилар. Сўнг Тарағой баҳодир уни меҳмонхонага бошлади. Дуон-фотиҳадан кейин ташқарига чиқди ва бир неча дақиқадан кейин чақалоқни олиб кириб, унинг қўлига тутди.

— Ўғлонимни сизга назр-ниёз қилдим, пирим. Уни ўғиллик ва муридликка қабул қилсангиз.

Пир болани аввал пешинга ётқизди, кейин қўлига олди. Тарағой баҳодир пирига тўла ишонч, меҳр ва эътиқод билан тикилди ва чуқур таъзим қилди.

— Балли, бек, ўтинчингни қабул қилдик. Бу кундин эътиборан ўғлонингиз бизга ҳам ўғил, ҳам мурид бўлмай, иншоолло.

— Қуллуқ, тақсир. Бошимизни осмон қадар кўтардингиз.

Тарағой баҳодир иккала қўлини кўксига қўйиб, пирига чуқур таъзим қилди.

Амир Кулол боланинг юзига ташланган ипак ёпғични аста-секин кўтарди, гўдакнинг юзига бир зум тикилиб турди, сўнг бошини кўтариб, Тарағой баҳодирга мурожаат қилди:

— Ўғлонингнинг пешонасидин бахту иқбол, соҳиби давлатлик ва жаҳонгирлик нурлари порлаб турубдур, бек. Иншоолло, у келгусида етти иқлимга подшоҳ бўлмай!

Кейин боланинг юзини ёпиб қўйди.

— Илоҳим айтганингиз келсун, пирим!

Тарағой баҳодир пирига илгаригидан ҳам чуқурроқ қуллуқ қилди.

Амир Кулол боланинг юзини очиб яна бир бор, бу сафар узоқроқ тикилиб турди. Сўнг уни отасига қайтариб берди. Қўйнидан аллақандай чизиқлар ва рақамлар битилган, қуёш, ой ва юлдузлар тасвири туширилган тахтачани олиб, олдига қўйди. Тарағой баҳодир бу тахтачани пирининг қўлида илгари ҳам кўрган. Унинг илми нужумдан хабари борлигини биларди. Тахтача зоижа деб аталарди. Шунинг учун бунга таажжубланмади. Пир юлдуз ва сайёраларнинг ҳаракатига қараб, чақалоқнинг толеини аниқлаб бермоқчи эди. У тахтачани бир зум бошдан-оёқ кўздан кечиргандан кейин сўз бошлади:

— Қочувли баҳодир пуштидан пайдо бўлгон ушбу ёруғ юлдуз, — деди у Ҳамал буржида турган ёруғ бир

юлдузни қўли билан кўрсатиб, — фатҳу зафар машриқидин кўтарилмиш. Унинг салтанати нурлари машриқу мағрибни мунаввар қилгай! Ўзидин кейин болалари ҳам, адлу инсоф бирлан тутғон ишлари туфайли, шу йўсинда келажаги порлоқ бўлурлар, иншоолло!

Шу ерда пир бошини зоижа тахтасидан кўтарди. Бир оз нафасини ростлаб олгандан кейин муридига яна бир қараб қўйди ва ишончу қатъият билан сўзида давом этди:

— Мана, худо хоҳласа, кўрурмиз, бек, Бахтли толеъининг белгилари бор ўғлонингнинг пешонасида. Иншоолло, етти иқлим салтанатига соҳиб бўлур. Оламнинг паришонлик туни тез фурсат ичида, унинг давлат тонги ёришишидин, наврўзи олам кунларидин ёруғ ва хуррамроқ бир кунга айлангусидур. Бу — субҳи содиқдек аниқ ва равшандур, бек.

Шу ерга келганда пир қунт билан зоижа тахтачасини яна бир бор кўздан кечирди, сўнг сўзида давом этди:

— У адолатли салтанат тартиб — қондаларини жорий этгай! Халифалик устунларини мустаҳкамлагай! У бунёд этган салтанат сўнгги салтанатларга ҳам асос бўлгай, иншоолло!

Сўнг Тарағой баҳодирнинг диққат-эътиборини зоижадаги бир нуқтага жалб қилди:

— Мана, қара, бек, улуғворлик ва қудрат юлдузи бўлмиш қуёш тўртинчи мақомда, ўзининг Аторуд билан қўшилғон шараф мақомида турибдур. Алар худди иккита қуёш бўлиб, Ҳамалнинг йигирма иккинчи даражасида фатҳу зафар байроғини тикиб ва бахту иқбол ёрлиғини саодат муҳри билан тасдиқлаб турибдилар.

Сўнгга пир соҳиб хонанинг диққатини зоижа тахтасидаги яна бошқа бир нуқтага тортди:

— Саодат манбаи бўлмиш Муштарий, улуғлик ва қудрат сайёраси Миррих бирлан биргаликда саодатманд ва шавкатли фарзандлар кўплигидан мангуликка туташ давлат асосини ёқлаб турибдурлар.

Шундан кейин пир зоижа тахтачасини буклаб, қўйнига солди ва хурсандчилик ҳамда мамнунлик билан Тарағой баҳодирга мурожаат қилди:

— Кўрдингму, бек, ўғлонинг муборак бир айёмда, икки саодатли сайёра: Муштарий бирлан Миррих ўз буржида бир-бирларига яқинлашғон бир пайтда таваллуд топмиш. Бундай ҳол, маълумки, олий мартаба, шон-шавкат ва куч-қудратга ишоратдур. Мунажжимлар яхши

биладурларки, Муштарий — бахт-саодат, Миррих эрса куч-қудрат манбаи эрурлар. Мундин маълумки, Тангри таоло ўғлонингга бахт-саодат ва куч-қудрат ато этмиш. Қодири эгам айтибдурлар: «Биз ушбу улуғ неъматни фақат ўзимиз танлаган кишиларгагина ато этурмиз». Бу муқаддас сўзлар сенинг ўғлонингга ҳам тегишлидур, бек. Илоҳим бахту-саодат ва юксак шон-шавкат ушбу гўдакка ато этсун! — Сўнг қўлларини дуога очди ва Қуръони каримнинг «Оли имрон» сурасидан мана бу оятни ўқиди: «Эй мулку давлат эгаси бўлгон Тангрим, сен истаган одамингга мулк ато қилурсен. Истаган кишингни азиз этурсен. Ҳамма яхшилик ёлғиз сенинг қўлинггадур. Албатта, сен ҳамма нарсага қодирдурсен». Тариқатнинг бўлғуси шу ихлосмандини ўз ҳимояннга ол, онинг ризқу рўзини улуғ қил, шон-шавкат ва салтанатга шерик қил, омин!...

Шундан кейин пир Тарағой баҳодирни «яқинроқ ўлтир!», деб ёнига чорлади ва чақалоқнинг қулоғига азон айтиб, унга «Темур» деб от қўйди.

ИРИМ-СИРИМ

Ҳожи барлоснинг хон саройида айғоқчиси бор эди. У Тарағой баҳодир билан-олдин-кетин Қаршидан чиқди ва қош қорайганда Қешга кириб борди. Шунинг учун ҳам бекнинг қароргоҳига боришга ийманди. Яқин қолганда Азим полвоннинг чойхонаси ёнида отини жиловлади ва уни қозиқлаб, чойхонага кирди. Пайшанба кунни бўлишига қарамай, қўйилган икки-уч қорачироғ уни зўр-базўр ёритиб турарди. Шу сабабдан чойхўрларни бирдан таниб бўлмасди. Азим полвон бедана юриш қилиб унинг олдига келди ва у билан хўшлашди:

— Келсинлар, жаноб, келсинлар! Қадамларига ҳасанот! Қайси шамол учирди?

Чойхоначи уни танирди. Бир ойдан ортиқ кўрмаган бўлса ҳам уни нима билан бандлигини яхши биларди. Бек уни бирон тарафга юмуш билан жўнатган, албатта. Шунинг учун «шамол» сўзига алоҳида урғу берди.

— Хизматчилик, полвон ака, хизматчилик. Ўзингиздан қолар гап йўқ, — деди айғоқчи икки қўлини кўксига қўйиб.

Азим полвон ўнг елкасидаги дастўрмолни олиб, қўлидаги бир жуфт пиёлани артган бўлди, сўнг айғоқчига

бўш ўриндиқни кўрсатди. Ўлтиргандан кейин эса олдига патнисда иккита нон, бир сиқим майиз ва бир чойнак чой келтириб қўйди.

— Бемалол ўлтиринг, жаноб. Тортинмасдан еб-ичиб ўлтирсинлар, марҳамат!

Чойхоначи қўлини кўксига қўйиб, айғоқчига таъзим қилди ва самовар олдига қайтди. Лекин айғоқчига ҳеч нима татимади. Фақат ўйлади. Бекнинг олдига шу кеча боргани яхшими, ёки эртага нонуштадан кейин боргани маъқулми? Аммо, бирор қарорга келолмади. Ахир, олиб келаётган хабари ўта муҳим-ку! Улус тақдирини ҳал қилиши мумкин бўлган хабар! Агар Тарағой баҳодир бугун-эртага бекларбегилик лавозимига минатурғон бўлса, Ҳожи барлоснинг ҳоли не кечади? У хавф-хатар остида қолмайдими? Тарағой баҳодир бундан бир неча йил муқаддам улусни зўрлик билан тортиб олгани учун кечирармикин уни? Шуларни ўйлаб, айғоқчини қўрқув босди. «Албатта, ҳозироқ бекнинг ҳузурига боришим керак», — деди у ўз-ўзига. Лекин, масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ҳожи барлос одати бўйича кечқурунлари битта-яримта мулозим, маҳрами асрори, мунажжим ёки фолбиндан бошқа ҳеч кимни қабул қилмас эди. Бемаврид келганларни эса жинидан баттар ёмон кўрарди. Хусусан, айғоқчиларни. «Бугун уйимга бориб, болачақамнинг олдида тунай, эртага барвақт бориб бекка учрашарман», — деган қарорга келди у охири. Лекин яна ўйлаб кўриб, фикридан қайтди. «Йўқ, ҳозироқ бораман, эртага кеч бўлиши мумкин», — деди у ва апилтавил чойини ичиб, патнисга уч пул ташлади-ю, чойхонадан чиқди...

Дарвозабон бекнинг уйига уни қийинчилик билан киритди. «Бек оғамга муҳим хабар олиб келганмен», деб оёқ тираб туриб олгандан кейин зўрға дарвозани очди. Дарвозабон киритди-ю, лекин қоравулбеги оёқ тираб туриб олди.

— Бек ҳазратларининг олдида жаноби қушбеги бор, — деди у.

Хайрият, қушбеги хиёл ўтмай чиқиб кетди. Шундан кейин қоравулбеги эшик оғани чақиртирди. У айғоқчини обдон сўраб-суриштирди. Кейин, бекнинг олдига кириб чиққач, айғоқчига киришга ижозат берди.

Айғоқчи остонадан қадам қўйиши билан тўрда, икки қават қилиб тўшалган зангори кимхоб кўрпачага устида,

лўлаболишга ёнбошлаб ётган Ҳожи барлосга икки буки-
либ таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, бек ота!

Ҳожи барлос хиёл бош ирғаб алик олди ва қўли би-
лан айғоқчига қаршисидан жой кўрсатди:

— Утир, Кепакбий. Не тоза хабар келтурдинг? Га-
пир!

— Тарағой баҳодирга бахт бир эмас, икки тарафдин
кулиб боқмиш, ҳазратим.

Ҳожи барлос бошда бунга аҳамият бермади. Ҳатто
айғоқчини мазах қилди:

— Нима, эчкиси эгизак туғибдурму? Е...

Айғоқчи бўш келмади:

— Бундин хабарим йўқ, бек ота.

— Унда гапир! Аниқ қилиб гапир! Тарағой баҳодир-
га насиб этгон ўша қўшалоқ бахт қандай бахт эркан,
ўзи?

Ҳожи барлос ҳамон айғоқчининг хабарига безъти-
бор эди. Буни фаҳмлаб, айғоқчи қувлик қилди. Гапни
чўзди:

— Шундай, бек ота. Тангри таоло унга қўшалоқ
бахт берибдур.

— Тушунмадим. Аниқ қилиб гапир! Чўзма! Мунча
ҳам эзма бўлмасанг?

Ҳожи барлос бу сафар айғоқчининг юзига жиддий
бир тусда тикилди. Лекин бек унинг юзида ташвиш ва
ҳаяжон аломатларини кўриб, бир қадар ўйланиб қол-
ди. Тарағой баҳодирга муяссар бўлган қўшалоқ бахт
қандай бахт бўлди, ўзи? Бирон олий мартабага етиш-
димму у? Хон унга Қеш ҳокимлигини берган бўлса-чи?
Шу ерда Ҳожи барлосни ваҳима босди. Агар шундай
бўлган бўлса, унда урди худо! «Яқиндан бери у бўзчи-
нинг мокисидай Қеш бирлан Қарши ўртасида қатнаб
қолғонидин ҳам сезувдим», — деди у ичида. Энди уни
чинакамига ваҳима босди, жаҳли чиқиб, айғоқчига ўш-
қирди:

— Ҳой, бадбахт! Гапирсанг-чи! Узи нима гап?

— Аввалги куни хон ҳазратлари Тарағой баҳодирни
бекларбегиллик мансабига тайинладилар. Ва яна унга
худойим кўчқордек ўғил...

Шу ерга келганда бек айғоқчининг гапини шартта
кесди:

— Буниси бизга маълум.

Кейин истеҳзо билан қўшиб қўйди:

— Кўчқордайлигини сен қаердан билдинг, занғар! Мушукдай де, мушукдай!

Айғоқчи унинг гапин тасдиқлаб қутилди. Бекнинг ғазабидан қўрқди.

— Шундай, ҳазрати олийлари. Мушукдай. Аммо...

Ҳожи барлос яна унинг гапини кесди:

— Нима, аммо?!

— Кичиклигида мушук-мушукка ўхшайдур, лекин улғайгач, шерга айланиши мумкин, дейдилар кексалар.

— Нафасингни ел урсун сени, занғар. Йўқол!

Кепакбий чиқиб кетгандан кейин Ҳожи барлос ёлғиз қолиб, ваҳимаси ортди. Ўша кеча у мижжа қоқмай тонг оттирди. Уй-сано еб-ичди уни. Тарағой баҳодир Кешни ундан тортиб олса-я! Унда ҳоли не кечади? Аслида-ку у мулоҳазали ва кечиримлик одам. Лекин, у етказган ёмонликларни орқасига ташлай олармикин? Уни кечирармикин? Ҳали-ҳануз кек сақлаб юрган бўлса-чи? Унда нима бўлади? Ҳолига маймунлар йиғламайдими? Ҳа, «алқасосу мин ал-ҳақ», — деб бекорга айтмайдилар. Ҳожи барлос вақти саломни ҳам кутмай, мунажжим билан фолбинни чақиртирди. Афсуски, улар ҳам бекни ҳеч бўлмаганда хотиржам қиладиган гап айтолмадилар. Мунажжимнинг гаплари эса ўлганнинг устига тепган бўлди. У, масалан, бундай деди: «Донг таратғон ўша бахтиёр амирнинг, хон ҳазратлариға садоқати ва нияти холислиғи сабабдин, онинг ҳаёт экинзориди, парвардигори эгамнинг инояти бирлан, бир яхши ниҳол кўкармиш. Умид саҳросининг бепоён кенглиги давлату иқбол ҳирмониға айлануб, фазилатлар маҳсули бирлан тўлиб-тошар эрмиш. Ва бу ниҳол охир-оқибат етти иқлимни обод қилармиш».

— Кўкариб бўпти ўша ниҳол! — деди ичида Ҳожи барлос.

Энди у фолбинга мурожаат қилди:

— Хўш, сиз нима дейсиз, тақсир?

Фолбин қўйнидаги халтани олди ва ундан қўйнинг уч-тўртта қабирғасини олиб, дастурхон четига қаторлатиб тизди. Кейин уларни битта-биттадан қўлига олиб ва нималарнидир пичирлаб, у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди. Сўнг, қўрқа-писа таъбирини бекка айтди:

— Банданинг фикри ожизига қараганда, Жадий буржи кўзға инқилобға мойил бўлуб кўринадур. Кун ботар тарафдин кўтарилғон бўрон Кеш сари келаётғонға ўхшайдур...

Шу ерга келганда Ҳожи барлос унинг гапини шартта кесди:

— Бас, етар!

Шундан кейин мунажжим билан фолбинга «кетинглар бу ердин!», — деб қўли билан ишора қилди. Кейин қушбегини чақиртирди.

— Яна ўша Тарағой баҳодир! Бошга бало бўлди у! «Хўш, нима қилдик, энди?» деган маънода бек унинг кўзларига тикилди.

— Яна шикор уюштиракмикин? — деди қушбеги шоша-пиша..

— Билмадим! Билмадим!

Ҳожи барлос кўзини қушбегидан олиб қочди. Уртага узоқ сукунат чўкди. Сукунатни қушбеги бузди:

— Бу сафар хатога йўл қўймайдурмиз, бек оға. Мерган йигитлардин зўрини топиб қўйғонмен. У зим-зиё тунда ҳам чумолининг кўзини бехато нишонга оладур, бек оға.

— Йўқ, бундин иш чиқмайдур. Тарағой баҳодир энди хушёр тортиб қолғон. Балким бу сафар шикорга келмас.

— Ундай бўлса, азаймхонга мурожаат қилсакмикин? Ирим-сиримда ҳам гап кўп, дейдилар, салафлар.

Қушбегининг бу маслаҳати Ҳожи барлосга маъқул тушди. Бек қушбеги чиқиб кетгандан кейин азаймхонни чақиртириб, унга кўнглидагини айтди.

— Қора ҳўкизнинг ўт пуфаги менман деган баҳодирнинг ҳам оёғидан олади. У охир-оқибатда саратонга мубтало бўлиб, қирқ кун деганда қуриб битармиш.

Азаймхон бекнинг гапларини тасдиқлади.

Ҳожи барлос ўша кунидеҳ қассоб чақиртириб, боқувдаги ҳўкизларидан бирини, қорасини сўйдирди. Азаймхон унинг ўт пуфагини ювиб-тараттириб, пуфлаб иширди ва қандайдир дуолар ўқиб, бўғзидан маҳкам қилиб боғлади ва ҳуфёна Тарағой баҳодирнинг уйига олиб бориб, айвон устунига осиб қўйди...

— Аввал ўзи биреқлик бўлсин, — деди Ҳожа барлос эшитилар-эшитилмас азаймхон чиқиб кетгандан кейин, — итваччаси қочиб қутулолмайду.

ҚИССАХОН

Темурбек зийрак, ҳамма нарсани билишга интилувчи, серғайрат, жасур бола бўлиб ўсди. Тўрт ёшга тўлганда отаси уни Хўжа илғорлик кекса қиссахоннинг ўғли Ортиққа қўшиб қўйди. У Темурбекдан олти-етти ёш катта бўлиб, отасидан эшитган бирталай қиссаларни ёд биларди. Айниқса, Ҳазрат Али ва Абу Муслим қиссаларини суйиб айтарди. Улар, Темурбек билан Ортиқ, бўш пайтларида Чилла булоқ бўйига боришар, унинг шифобахш сувидан тўйиб-тўйиб ичишардилар. Шу пайт Темурбек ундан қисса айтиб беришини илтимос қиларди. Ортиқ қиссахон эса эшитган-нетганларини унга сўзлаб берарди. Бир кун қиссахон унга Ҳазрат Али қиссаларидан сўзлаб берди.

— Утган сафар Абу Муслим қиссаларидин эшитган эрдик. Энди Ҳазрат Али қиссаларидин эшитсак, Ортиқ ака. Йўқ деманг, илтимос.

Ортиқ йўқ демади. Темурбекка Ҳайбар жанги қиссасини сўзлаб берди: «Бир кун саййиди олам пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам, — деб бошлади у, — масжидда ўлтирғон эрканлар, бирдан қулоғларига Жаброил алайҳиссаломнинг овози эшитилди. Саййиди олам бошлариға парда тортиб, юзларини ундин яширдилар. Жаброил алайҳиссалом дедилар: «Худойинг сенга салом айтди. Саломдин сўнг фармон қилдиким, Ҳайбарға борсин. Қимки имон келтирса, омонлиғ бер. Имон келтирмаса бошини танидин жудо қил! Ҳайбарнинг бутхоналарини бузиб, уни исломобод қил!». Пайғамбар алайҳиссалом ваҳийдин фориг бўлғондин кейин дедилар: «Эй ёронлар, худодин фармон бўлдиким, Ҳайбарға бормоқ зарур». Ушбу фармон худо тарафидин бўлғон, деб ҳамма лашкар жам бўлди ва жаноби саййиди оламға мунтазир бўлиб турди. Бирдан Ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам тўла қуроқланган ҳолда отланиб чиқдилар. Атрофиға уч минг саҳоба жам бўлғон эрдилар. Ҳаммалари салом қилдилар. Ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам алик олдилар. Андин сўнг Ҳазрат пайғамбаримиз ишорат қилдилар. Саҳобалар мисли ситора бўлиб равона бўлдилар. Неча манзилни босиб ўтиб, Ҳайбар қалъасиға яқинлашдилар. Йўлда Ҳазрати амир Алининг қўзлари оғриб қолғон эрди. Ҳайбарға яқинлашгондан сўнг, саф тортиб такбир айтдилар. Такбир осмо-

ну фалакка етди. Қоровул қалъа буржидин тушиб, Ҳайбар подшосига лашкар келгонидин хабар берди. Бу хабарни эшитгач, қалъа дарвозаларини ёпдилар. Ислом лашкари ўша куни дам олди. Иккинчи куни, бомдод намозидин кейин, отланиб, ҳандақ атрофига келдилар. Ҳандақ чуқур ва кенг эркан. Кенглиги қирқ газ эрди. Саййиди олам девор устига қарагон эрдилар кўзлари лашкари исломни тамошо қилиб турган бир қизга тушди. У ниҳоятда гўзал, жамоли жаҳон оро эрди. Ул соҳибжамол Ҳайбар подшосининг қизи эркан. Унинг ҳам нигоҳи саййиди оламга тушуб, ошиғу беқарор бўлди. Саййиди олам дарвозага қараб эрдилар, нигоҳлари тахминан уч минг ботмон келатургон бир паҳлавонга тушди. Нима қилишини билмай, бир фурсат ўйланиб турдилар. Лекин тадбирини топмадилар. Ва қайтиб кетдилар. Учинчи куни намози бомдодни ўқиб, ҳамма лашкар савора бўлди. Уша куни икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Ислом лашкарларидин баъзилари шаҳид, бир қисми заҳмдор бўлди. Жанг майдонини яна ташлаб чиқдилар.

Шу ерга келганда қиссахон ҳикоясини тўхтатди ва «айтаверайми, ё бўлдимиз?», — деган маънода Темурбекка тикилди.

— Давом этингиз, жуда қизиқ эркан қиссангиз, — деб жавоб берди Темурбек.

Қиссахон ҳикоясини давом эттирди.

— Саййиди олам маъюс бўлдилар. Намози шомдин кейин Ҳайбар хусусида саҳобаларига кенгаш очдилар. Саййиди олам дедилар: «Бирон киши борму эркан, ислом байроғини Ҳайбар устига олиб борса?» Ёронларидин Абубакр Сиддиқ деди: «Ё саййиди олам, мен бора-йин». Эртаси куни намози бомдодни ўқигонларидин кейин, ислом лашкари яна отланиб, Ҳайбар сари юзландилар. Ислом байроғини Абубакр Сиддиқ кўтариб бордилар. Уша куни шундай урушдиларки, таърифга сизмас эрди. Ислом лашкарларидин кўп киши заҳмдор бўлди. Яна орқага қайтдилар. Саййиди олам хафа бўлдилар.

Шу ерда қиссахон ҳикояни тўхтатмоқчи бўлиб, Темурбекка хиёл қараб қўйди. У «Тўхтатманг, давом эттиринг», дегандай ишора қилди. Қиссахон давом этди. «Саҳобаларидин Солмон деди: «Ё, Саййиди олам, кўп кишимиз заҳмдор бўлдилар. Урушни тўхтатайлик». Саййиди олам жавоб қилдилар: «Эй, Солмон, тинчлан. Мен бу ерга Худованди каримнинг амри билан келгонмен. Унинг амрини бажаришим лозим». Ёронлар бу сўзни

эшитиб, тинчландилар. Шу тариқа кўп кун уруш бўлди. Ислом байроғини ҳар кун бир киши кўтариб борур эрди. Йигирма кунча уруш қилдилар. Лашкар беҳад чарчади ва тушкун бўлди. Йигирма биринчи кун Саййиди олам одамларга мурожаат қилди: «Энди ислом байроғини кўтариб боришда жанобларидин ким жонбозлиқ кўрсатгай?» Ҳеч кимдин садо чиқмади. Шундан сўнг Саййиди олам дедилар: «Қўрқасизлар. Шу ваҳддин жавоб бермайсизлар. Энди ислом байроғини шундай бир марднинг қўлига берайликки, биз Тангри таолонинг амри билан, зафар қучгаймиз».

Шу пайт Жаброил алайҳиссалом келиб қолдилар ва дедилар: «Ё, Муҳаммад, Худойинг сенга салом айтди ва фармон бердиким, ислом байроғини менинг шерим қўлига берсунлар ва қудратимни тамошо қилсунлар». Саййиди олам дедилар: «Ҳазрат Алининг кўзи оғриб қолибдур. Кўзлари ҳеч нарса кўролмайдур». Жаброил алайҳиссалом жавоб қилдилар: «Кўзлари оғриғон бўлса, давоси муборак оғзингизнинг сувидир».

— Саййиди олам ваҳийдин фориг бўлгач, Салмонни чақиртириб дедилар: «Эй, Салмон, бориб Алини айтиб кел!» Ҳазрат Салмон бориб дарҳол ҳазрат Алини айтиб келдилар. Ҳамма ёронлар шод бўлдилар. Саййиди олам ҳазрат Алининг бошини тиғи муборак устига қўйдилар ва оғизларининг сувини унинг кўзларига суртдилар. Шундан кейин у дарҳол дарддан фориг бўлди. Саййиди олам ва ҳамма шод бўлдилар. Ёронлари ҳазрат Алига салоҳларини кийгиздилар. Ҳазрат Али зулфиқорини белига боғлаб, дулдул отига миндилар ва барча ёронларига «Сизларни худога топширдим!» — деб улардин фотиҳа олиб, байроқни бир ўзлари қўлларига олдилар ва қалъа сари равона бўлдилар. Бадбахт жуҳудлар буни кўриб ҳайрон бўлдилар. Бу қандай одамки, байроқни бир ўзи кўтариб келадур? Ҳазрат Али байроқни ҳандақ лабига тикдилар ва Сурайи фотиҳани ўқиб, этагини белига қистирдилар. Сўнг худога таваккал қилиб, сакраб ҳандақдин ўтдилар. Жуҳудлар хурушга келдилар. Саййиди олам ёронлар билан такбир айтиб турдилар. Ҳазрат Али ҳайбарликларнинг Умар ва Антар деган паҳлавонларини жангга чорлади. Паҳлавон Антар дарвозадин чиқиб, деди: «Эй, мард, исминг недурким, шу қадар чуқур ва кенг ҳандақдин сакраб ўтдинг?» «Эй, кофир, билгинким, ўзум арабзода, исмим Алидир. Туронда мени Илёс деб атайдилар». Паҳлавон Антар деди: «Ях-

шиси, орқанга қайт! Чунки мен отликмен, сен эса пие-
да келибсен. Бошингни кесиб ташлардим, лекин раҳмим
келди»:

Ҳазрат Алининг дулдули ҳандақнинг нариги бетиде
қолгон эрди. Ҳазрат Али дулдулға ишорат қилдилар.
Дулдул дарҳол ҳандақдин сакраб ўтди. Ҳазрат Али дул-
дулға миндилар. Кофир Антар унга найза ўқталди. Ҳаз-
рат Али найзани унинг қўлидан тортиб олиб улоқтир-
дилар. Сўнг зулфиқорни ғилофидин суғуриб, дедилар:
«Дегилким худо яккаю ягонадур. Муҳаммад расулүллоҳ
барҳақдурлар». Кофир Антар қабул қилмади. Амир Али
уни зулфиқор бирлан урдилар. У икки пора бўлди.

Темурбек бирдан қичқириб юборди:

— Уҳ-ҳо... Қойил! Зўр қилич эркан Ҳазрат Алининг
зулфиқорн. Мейман деган паҳлавонни бир зарб бирлан
икки пора қилиб юборибдур.

— Ҳа, шундай бек, — деди тўхтаб қиссахон, — бу
қилич бутун оламға донғи кетгон.

Темурбек белидаги қиличга қараб қўйди. Сўнг қис-
сахонга ҳикоясини давом эттиришга ижозат берди.

Қиссахон давом этди:

— Шундин кейин, Ҳайбар қалъаси хурушга келди.
Ислом лашкари такбир ўқиди. Дарвоза очилиб, яна бир
киши чиқди. Исми Умар эрди ва Ҳазрат Алининг олдига
келди. Кўрдикн, биродарн Антар ўлиб ётибдур. Наъра
тортди ва ҳазрат Алиға найза ҳавола қилди. Амир қўл
узатиб найзани тортиб олди ва улоқтирди. Сўнг «мусул-
мон бўл!» дедилар. Умар қабул қилмади. Ҳазрат Али
уни зулфиқор бирлан андағ урдиларки, Умар ҳам икки
тақсим бўлди. Шундан кейин қалъа девори ёнига кел-
дилар. Қалъа девори тепасидин тош ва сопол отдилар.
Ҳазрат Али қалқон бирлан бошини тўсди. Сўнг дарво-
за ёнига келдилар ва икки халқосидан тутиб тортдилар.
Дарвоза устидан туриб уни тошбўрон қилдилар. Буни
Саййиди оламдин бошқа одам кўрмади. Саййиди олам
дедилар: «Ё, Али, жорал ҳужўр», яъни «Тош келди.
Ҳушёр бўл!» Ҳазрат Али зулфиқор бирлан дарвозани
урдилар. У икки бўлак бўлиб, думалаб бориб ҳандаққа
тушди. Шундай қилиб амир ўттиз уч ботмонлик дарво-
зани узиб олиб ташладилар. Дарвоза ҳам ҳандаққа
юмалаб тушди. Шундин кейин ислом лашкарига ишорат
қилдилар. Саййиди олам тамом саҳобалари бирлан ке-
либ, ҳандақдин ўтдилар ва Ҳазрат Али бирлан қўши-
либ, қалъа ичига кириб, жуҳудларни ўлдирдилар. Баъ-

зилари эрса, мусулмон бўлдилар. Сўнг жуҳудларнинг қурол-аслаҳасини олдилар.

Салмон Ҳайбар подшосининг саройига кириб, унинг бир қизини кўтариб олиб чиқди. Қизнинг бошида чодри бор эрди. Саййиди олам сўрадилар: «Исминг недур? Юзингни ким очди?» Қиз жавоб қилди: «Отим Сафиядур. Ҳайбар подшосининг қизидурмен. Тахт устида ўлтириб эрдим, ногоҳ ер қимирлади. Мен тахтдин йиқилдим. Юзим тошга тегди...

Шу ерда Темурбек қиссахонни яна бўлди:

— Уҳ-ҳў... Ҳазрат Али паҳлавонларнинг паҳлавони эркан. Қиличи зарбидин зилзила бўлибдур.

— Ҳа, шундай, бекзода. Қиличида ҳам ҳикмат бўлган.

Сўнг қиссахон ҳикоясида давом этди:

«Ёрнинг жўнбушга келишига сабаб нима?», деб Саййиди олам таажжубландилар. Шу пайт Жаброил алайҳиссалом келиб қолди ва деди: «Ул замонки, Ҳазрат Али дарвозаларни кўпориб ташладилар, ерга ларза тушди. Унинг зарби ер остидаги балиқнинг думига тегди ва у қимирлаб кетиб, ерни тебратди».

Сўнг Жаброил алайҳиссаломнинг гапи билан саййиди олам ўша қизни ўзига никоҳлаб олди. Ҳайбарда масжиду минбар бино қилдилар. Кейин кўп ўлжалик бўлуб, Мадина тарафга равона бўлдилар. Мўминлар шод, мунофиқлар ғамгин бўлдилар.

— Раҳмат, тақсир, — деди Темурбек икки қўлини кўксига қўйиб, — буниси Имлоқ ва Аждар қиссасидин қизиқроқ эркан. Темурбек бу қиссани бир умрга эслаб қолди. Пайғамбаримиз ва Ҳазрат Алининг ислумни ёйишдаги бу жасоратини бир умрга эздан чиқармади.

МАКТАБ

Темурбек ёш пайтида онасидан ажралиб қолди. Такина бегим кўрққаниданми, ёки бошқа сабаби бўлдики, кўз ёргандан кейин дардга чалиниб қолди. Тарағой баҳодир уни кўп табибларга кўрсатди, лекин нафи бўлмади. Кўпни кўрган кампирлар уни «ҳомла пайтида бирон нарсадан қаттиқ кўрқиб кетган», — деб айтишди. Бу гапда жон бўлса керак, албатта. Уша кезлари Тарағой баҳодир кўп вақт уйда бўлмади. Хон уни тиндиргани йўқ. Бир сафар уни Қошғарга элчи қилиб юбор-

ди. Ушанда у сафардан уч ой деганда қайтди. Лекин, келганига бир ҳафта ҳам бўлмай, қаҳратон қиш кунларининг бирида, хон уни Занжир саройга чақиртирди. Унинг кўзи пишган овчи эканлигини биларди-да. Шу биле уни ўша ерда бир ойдан ортиқ тутиб қолди. Хотинининг ой-куни яқинлашиб қолганда эса, уни Қаршига кенгашга чақиртириб, яна узоқ муддат тутиб қолди...

Эри йўқ кунлари Такина бегим қўрқиб-писиб кун кечирди. Чунки Қадақ хотун кундошлиги тутиб, ундан деярлик хабар олмай қўйди. Хизматкорларини ҳам яқин йўлатмади. Такина бегим эса катта ҳовлининг нариги четига солинган алоҳида иморатда хизматкор аёл Хадича билан ёлғиз кун кечирди. Лекин Хадича ҳам унга чин маҳрам эмасди. Ёш бўлишига қарамай, уй юмушидан ҳориганиданми, ёки ўзи шунақами, боши ёстиққа тегиши билан донг қотиб ухлаб қоларди. Такина бегим кечалари бир пайтларгача ухломмай ўлтириб чиқар, эшикдан сал шарпа келса, ё бўлмаса ит ҳурганда жуда қўрқар эди. Кўнглига нималар келмасди унинг ўшандай пайтларда...

Такина бегим оламдан ўтди. Лекин болага кўп ҳам оғир бўлмади. Болани Тарағой баҳодирнинг катта хотини Қадақ хотун тарбиясига олди. Табиатан тунд ва қаттиққўл бўлган бу аёл нимагадир биринчи кунданоқ гўдакка меҳр қўйди. Ва болада ҳам меҳр пайдо бўлсин деб, йиғлаганда қуруқ кўкрагини сўрдирди...

Темурбек зийрак, ҳамма нарсани билишга интилувчи бўлиб ўсди. Тўрт ёшга чиққанда отаси уни қишлоқ мактабига олиб бориб, домла Ибодулла эшоннинг қўлига топширди:

— Гўшти сизники, тақсир. Бизга устихони қолса бас, — деди Тарағой баҳодир қўл қовуштириб, — боламни саводини чиқариб берасиз.

Ибодулла домла соддадил ва хушфеъл бу одамни яхши биларди. Ҳарбий киши бўлатуриб, кўча-кўйда салла ўраб юргани учун яхши кўрарди. Шунинг учун ҳам уни очиқ чеҳра билан кутиб олди ва қўлидан тугунини олиб, боласини мактабига қабул қилди.

Тарағой баҳодир чиқиб кетгандан кейин домла унинг ўғлини олдинги қаторда ёлғиз ўлтирган Дўстимбий савдогарнинг боласи Акромхўжанинг ёнига ўтқизди. Кейин талабаларга мурожаат қилди:

— Эсим қурсин. янги талабани сизларга таништи-

ришни унитибмиз-ку! Қани, ўғлон, тур ўрнингдан. Исминг не?

Янги талаба даст ўрнидан турди ва «Темур» деб жавоб берди.

Синфда шивир-шивир бошланди. Болалар бир-бирларига қараб «Оти Темур эркан», «Темур», деб шивирлашишди.

Домла талабаларни тинчитди, кейин янги талабага мурожаат қилди:

— Боракалло, Темурбек, мактабимизга келиб яхши иш қилибсен, яхши ўқисанг, муллои забардаст бўлурсен. Шўхлик қилиб, камҳафсала бўлсанг, ўзингдан кўр!

Темур бошини қуйи солганича қўл қовуштириб индамай турарди.

— Ўлтир, Темурбек.

Темурбек жойига ўлтиргандан кейин Ибодулла домла талабаларга мурожаат қилди:

— Бугун уч нафар ҳарф «алеф», «бо» ва «то» ҳарфларини ўрганамиз. Тахтачаларингизни олингиз.

Сўнг деворга осиб қўйилган тахта ёнига борди ва ўша учта ҳарфни катта қилиб ёзиб қўйди. Болалар ҳарфларни ҳафсала билан тахтачаларига кўчириб ёзиб олишгач, уч-тўрт марта талабаларга такрорлатди: «алеф», «бо», «то»... Шундан кейин талабалар ҳарфларни ёзишни машқ қилдилар. Кейин домла билан қўшилиб, овоз чиқариб, кўп бор такрорлашди. Дарс охирида домла бу ҳарфларнинг хосияти ва сир-асрорини тушунтирди.

— Уларнинг ҳар бирида сирларнинг нури ва нурларнинг сирлари яширинган. Масалан, «Алеф» — аҳволларнинг бошланишида иқбол тожига ишоратдур. «Бо» — боргоҳ бисотини ёзишга башорат эрур. «То» — тожу тахт, меҳр ҳамда сабр-тоқат рамзи эрур...

Хулласи калом, Темурбек тўрт йил Ибодулла домланинг қўлида ўқиб, хат-саводини чиқарди. Қуръони каримнинг баъзи оятларини ёд олди, хат турларини ўрганди, ҳуснихат машқ қилди.

Хат-саводи чиққандан кейин, Тарағой баҳодир ўғлини Шаҳрисабздаги мадрасага берди. У мактабдаги сингари мадрасада ҳам яхши ўқиди. Бу ерда диний ва дунёвий илмларни яхши ўрганди. Қуръони каримни хатм қилди ва қироат билан ўқийдиган бўлди. Айниқса, фикҳ, мантиқ, тарих, фалсафа ва риёзиётни пухта ўрганди.

Ёзги таътил пайтида эса отасининг яқин мулозимларидан бири, ўнбоши Усмон дароздан ҳарб илмини

ўрганди. Масалан, сувдай тиниқ ханжар ва зарбидан олов сочувчи қилич чопишни касб этди. Найзабозлик ва тир андозлик санъатини ўрганди. Шамолдай елувчи қорабайрни миниб, чавондозликни касб этди. Улоқ чопиш ва чавгон ўйинини ўрганди. Отаси билан овда бўлиб, ўзини чиниқтирди. Қуш ва ёввойи ҳайвонларни овлаш сир-асрорини ўрганди.

Мамлакатдорлик илмини эса отасидан ўрганди. Бунинг отаси кечқурунлари, турмуш ташвишларидан холи бўлган пайтларда ўргатди.

— Шунинг ёдда тутки, — деди у машқ ва таълим охирида қолганда бир куни ўғлига, — салтанатнинг тўрт устунни бордур. Биринчи — дини ислом, шарият ва тузуқлар эрур. Иккинчиси — хазина. Учинчиси — сипоҳ. Тўртинчиси эрса — раиятдур. Агар шуларнинг барчасига таянилмаса, ундай салтанат тез фурсатда заволга учрайдур.

Тарағой баҳодир бу устунлар ва уларнинг сир-асрорини ўғлига тушунтирди.

Ота яна бир куни ўғлига давлат ва салтанатни бошқариш хусусида иккита-учта муҳим гапни айтди.

— Давлат идора қилишда вазирлар, амирлар ва катта-кичик мансабдорларнинг хизмати каттадур. Шу боис бу лавозимларга таглик-туглик, ақл-ҳушлик, вафодор, ҳаракатчан ва ташаббускор кишиларни тайинламоқ лозим.

Бир оз сукунатдан кейин Тарағой баҳодир сўзидан давом этди:

— Яна ушбуларни ҳам ҳамма вақт хотирда тутмоқ лозим, ўғлим, — биринчиси — раият ва сипоҳ аҳволидин доимо бохабар бўлиб турмоқ; иккинчиси — адлу инсоф билан ҳукм юритмоқ; учинчиси — азму қароридан қатъий турмоқ; тўртинчиси — дўсту душман билан мурожаю-мадора мақомидан бўлмоқ лозим.

Темурбек отасининг бу ва бошқа панд-насиҳатларини бутун вужуди билан қулоққа айланиб тингларди. Кейин буларга бир умр риязат қилди.

Кейинча мамлакатдорлик илмини «Сулук ул — мулк», «Сийёсатнома», «Сирож ул — мулк» каби китоблардан ўрганди.

ЯСОВУРИЙЛАР БОСҚИНИ

Ҳижрий 750 йил жумоди ус-соний ойининг ўрталари (милодий 1349 йил июл ойи боши). Ез чилласи айни авжига чиққан палла. Одамлар ҳам, чорполар ҳам жазирама иссиқдан тинкаси қуриган. Лекин илож қанча? Экин-текин пишган пайт. Уни вақтида йиғиштириб олинмаса исроф бўлади. Қиш кунлари ва баҳорда тирикчиликдан қийналиб қолишади. Шу сабаб ҳамма эркак далада. Қишлоқ билан овулда эса болалару хотин-халаж қолган, холос.

Чошгоҳ пайти. Ҳамма: даладагилар ҳам, қишлоқда қолганлар ҳам ўзини соя-салқинга олган. Кўчалар бўм-бўш.

Темурбек ҳам ҳарбий машқлар ва чавгон ўйнашдан чарчаб, овунчиқ «қўшини» билан қишлоқнинг кун чиқиш тарафида, ундан тахминан бир фарсах нарида, кўл бўйидаги дарахтлар тагида ҳордиқ чиқариб ётибди. Кўпчиликнинг кўзи илинган. Фақат Темурбек уйғоқ. У бугунги машқларни ўзича таҳлил қилиб ўлтирибди. Хатолар ва ютуқларнинг ҳисоб-китобини қиляпти...

Дарвоқе, Темурбекнинг овунчиқ «қўшини» ҳақида икки оғиз сўз. У йиғирма бир нафар ўзининг тенгқурларидан, асосан, кечаги синфдошларидан тузилган. Хан-жар ёки пичоқ, қилич ва ўқ-ёй билан қуроолланган. Бўлмаганда кунда бир марта икки гуруҳга, бири «дўст», иккинчиси «душман»га бўлиниб олиб, «уруш-уруш» ўйнашади. Буни бир Темурбек эмас, балки бошқа қишлоқларнинг болалари ҳам ўйнашади. Овунчиқ «қўшин»ларни бўлса кўпроқ сипоҳийларнинг болалари ўйнашади. Бундай ўйинлар болани ёшлиқдан чиниқтиради, хавф-хатардан қўрқмайдиган жасур йигит қилиб тарбиялайди. Муҳими, болада ҳарбий малака ҳосил бўлади. Шуни ҳам айтиш керакки, «уруш-уруш» ўйинини бир турк эмас, балки бошқа миллат болалари ҳам ўйнашган ўша замонларда. Масалан, рус императори Петр I ҳам ўйнаган бу ўйинни. Болалигида унинг овунчиқ пиёда «қўшин»дан бошқа яна овунчиқ «флоти» (у потешный флот деб аталган) ҳам бўлган. Улар «уруш-уруш» ўйини пайтида кичик-кичик, қўриқчиси кам карвонларни ҳам талашган, теварак-атрофдаги қишлоқларни босишган...

Темурбек ўша кўл бўйида, офтобнинг тиғи ва жазирама иссиқдан жон сақлаб ётганида, нима учун бугун «душман» тарафнинг қўли баланд келиб, ўзи мағлубият-

га учраганининг сабаблари хусусида ўйлади. Бугун у жувозкашнинг боласи Норбойнинг аскаридан енгилиб қолди. Шу пайтгача кураги ерга тегмаган Темурбек бугун мағбулият аламини тортиб ўлтирибди. Темурбек ўйлаб-ўйлаб «душман» уни бошлаб алдаганини, яъни чалғитганини англади.

Шу ерда у ўтган йили ҳайит куни отаси билан Занжир саройга, хонсаломга борганда бўлган йиғинда хоннинг қиссахони айтиб берган Искандар Зулқарнайн — Испитамен қиссасини эслади. Воқеа бундай бўлган экан: Искандар Зулқарнайн Самарқандни олгандан кейин қўшинининг асосий қисмини олиб, массагетларга қарши юриш бошлади. Шу пайт Испитамен аскар билан келиб, Самарқандни қайтариб олди. Искандар Зулқарнайн бундан хабар топиб, қўшинни орқага бурди. Испитамен у билан яккама-якка чиқиб курашишга ожиз эди. Чунки юнонлар ундан икки-уч баробар кўп ва яхши қуролланган эдилар. Испитамен Самарқандга кираверишда аскарининг бир қисмини пистирмага қўйди. Қолган аскар ва яқинда унга келиб қўшилган 600 массагет билан Самарқанддан тахминан ярим фарсах нарига, йўлнинг икки тарафидаги ўрмонга чекинди. Искандар ҳеч қандай қаршиликка дуч келмай, тез фурсатда Самарқанд остоналарида пайдо бўлди. Пистирмадагилар Искандар ва юнонларнинг бир қисм аскарини қўл кўтармай шаҳарга ўтказиб юбордилар. Сўнг шаҳар дарвозаларини эгалладилар. Урмонда турган аскарлар эса, Испитамен бошчилигида йўлда бамайлихотир орқадан келаётган кўп сонлик юнон аскарларига уч тарафдан: икки ёнбошдан ва орқадан ташландилар ва улардан кўп кишини қириб ташладилар. Юнонларнинг кўпчилиги асир олинди. Искандар Зулқарнайн шаҳардан чиқиб, оғир аҳволда қолган аскарига ёрдам бермоқчи бўлди. Лекин Испитаменнинг йигитлари уни шаҳардан чиқармадилар. Уч кеча-кундуз қаттиқ уруш бўлди. Испитаменнинг йигитлари охири томчи қони қолгунча жанг қилдилар. Шу вақт ичида Испитамен йигитлари билан Самарқанддан йироқлашиб, чўл ичида яширинишга муваффақ бўлдилар.

Бу қиссани Темурбекнинг ўзи яқинда йигитларига айтиб берган эди.

— Ҳа, тулки Норбой! Мен берган сабоқни ўзимга қайтарибсан-да! — деди Темурбек эшитилар-эшитилмас. Темурбек бирмунча вақт ўша мағлубият аламини

тортиб ўлтирди. Илож қанча? «Душман»нинг бугун устун келганини тан олишга мажбур бўлди. Лекин аламини юрагининг бир учига туғиб қўйди.

— Ҳа, майли, — деди у охирида ўзига-ўзи, — бу сафар «душман»нинг қўли баланд келди. Худди Испитаменга ўхшаб, бизни чалғитибди айёр Норбой. Ёсол тузилган ерда битта-иккита тирик жон бирлан ёғоч одамларни қолдириб, ўзи асосий куч билан орқамизга ўтиб олғон эркан. Чалғитиш нималигин эрта-индин кўрсатиб қўяман, сенга!

У ёнгинасида донг қотиб ухлаб ётган Норбойга ғоз қараш қилиб қўйди.

Темурбек қўл-оёғини ёзмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Бир-икки марта керишиб олиб, теварак-атрофга назар ташлади. Бирдан кўзлари Хўжа илғорга олиб борадиган йўлдан кўтарилган чанг-тўзонга тушди. «Ясовурийлар яна Хўжа илғорга босқин қилмоқчи шекилли», деди у ичида.

Ҳамма эркак далада. Қишлоқда эса хотин-халаж, майда болалар, чоллар қолган. Айни босқин қиладиган пайт. Кечалари туртилиб-суртилиб юргандан кўра шу пайт чопғунга бориш қулайроқ. Ясовурийлар шуни ҳисобга олган бўлсалар керак.

Темурбек бир неча дақиқа нима қиларини билмай турди. Йигитларини уйғотиб босқинчилар устига от сурсамикин? Йўқ, бундай қилиб бўлмайди. Ясовурийлар кўпчилик. Бир ҳамлада янчиб ташлашади уни. Йигитларни юбориб, даладагиларни огоҳлантурсамикин? Йўқ, кеч бўлади. Унда нима қилиш керак? Ахир, ҳаял ўтмай, қишлоқ талонга қоладн-ку?!

— Топдим, — деди у ниҳоят тиззаларига мушглаб, — чорасини топдим.

Темурбек шошмасдан йигитларини уйғотди. Уйғотди-ю, лекин содир бўлган воқеани уларга айтмади. Ваҳима қилиб нима қилди? Уйқуси бўлинган одамга бунақа гапларни айтиб бўлмайди. Ваҳима ортади. Мўлжалланган жойга етиб боргандан кейин айтади.

— Бошқа ерга кўчамиз, дўстлар, — деди у хотиржамлик билан йигитларига.

— Ҳали иссиқ қайтганча йўқ. Кечки салқинда борсак бўлмайдимиз? — деган эди кимдир, Темурбек қисқа қилиб, — вазият шуни тақозо қилади, — деб жавоб қилди. Бошлиқнинг гапини икки қилиб бўлмайди. Шунинг учун бошқа эътироз билдирувчилар бўлмади. Болалар

буйруққа кўра тезда отландилар ва Темурбек уларни Хўжа илғор тарафга қараб етаклаб кетди.

Темурбек аскарини Хожа амалдор қабристониди тўхтатди. Лекин режасини шу ерда ҳам ҳеч кимга айтмади. Чунки, ўнбоши Усмон ва отасининг бир пайтлар айтган гаплари эсида, унинг. «Оғир пайтларда сиригни иложи бўлса маҳрамларингга ҳам айтма! Уз ақлинг, тадбир ва эҳтиёткорлик билан иш тут!» — деб такрор-такрор айтган эдилар улар. Фақат бир гапни айтди Темурбек сипоҳийларига. «Шу ерда, йўлнинг икки четига, — деди у одамларига, — пистирмалар қурамиз». Ўнбошилардан Норбой бирлан Ҳайитни четга тортиб, уларга қабристон ичига одамлар қўйиб, гулханлар ҳозирлашни буурди.

Хуллас калом, Темурбек тадбирининг асл мақсадини ҳеч ким, ҳатто ўнбоши Норбой билан Ҳайит ҳам билмадилар. Шунчаки «уруш-уруш» ўйини бўлса керак, деб ўйлади ҳамма...

Ясовурийлар қишлоққа қош қораймасдан сал бурун кириб бордилар. Талон-тарож ва зўравонлик бошланди. Аёллар ва болаларнинг дод-фарёди осмону фалакни тутди. Босқинчилар ўша куни Хўжа илғорни ярим кеча-гача таладилар. Базму сафо қилдилар. Фақат шундан кейингина Темурбекнинг бу тадбири сабаблари аскарларига аён бўлди. Вазифа кенгашсиз ҳам ҳаммага маълум эди энди.

Темурбек қисқа вақт ичида йўл атрофидаги тўрт ерга бир-биридан 10—15 метр масофада пистирма қўйди. Қабристондаги одамлар гулханлар ҳозирлашди. Даладан қайтб келаётганлар қўшилиб, Темурбекнинг одами олтмиш кишидан ортди.

Ясовурийлар асирларни ҳайдаб ва мўмай ўлжаларни араваларга ортиб, тун ярмидан оғанда йўлга чиқишди. Олдинда машъала кўтарган ясовулар. Уларнинг кетидан бир-бирига арқон боғланиб, судраб олинган асиру асиралар, орқада ўлжа ортилган аравалар борарди. Уларни теварак-атрофдан соқчилар қуршаб олишган. Аскарлар эса, икки тўп бўлишиб, асирлар ва араваларнинг кетидан борар эдилар. Уларнинг кўпчилиги маст. Отида зўрға ўлтирардилар. Ахир, Хўжа илғорда машат катта бўлган эди-да!...

Пистирмадагилар Темурбек айтгандай иш тутдилар. Асир ва асираларни қабристондан ўтказиб юбордилар. Талончилар ўртага келганда қабристоннинг у ер-бу ерида тасодифан олов пайдо бўлди. Алангалари худди қу-

юнга ўхшаб, борган сари кенгайиб ва баландлаб борарди. Тез фурсатда бутун қабристонни олов чулғаб олди. Одамларнинг кўзи олдида кафанини бўйнига чулғаб олган мурдалар пайдо бўлди. «Мурдалар» баланд овоз билан такбир ўқиб машъала кўтариб борардилар: Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар! Бирдан йўлда қий-чув, дод-фарёд кўтарилди. Билган ярим-ёрти калима келтира кетди. Мудраб бораётган талончилар ҳам сергак тортиб қолишди. Лекин уларни ҳам ваҳима ва қўрқув босди. Кафани бўйнига чулғаб, гўридан чиқиб машъала кўтариб бораётган мурдаларни биринчи кўришлари. Гўр ёнганини ҳатто эшитишмаган ҳам. Хуллас, йўл шу ерда қиёмат қойимга айланди. Ясовурийлар тўғри келган тарафга қараб қоча бошладилар. Лекин, қочиб қутилолмадилар. Йўлнинг икки тарафидан отилган ажал ўқига кўндаланг бўлдилар. Талончилардан йигирма-ўттиз киши ўлдирилди, ўттиз иккитаси асир олинди. Уларнинг орасида ясовурий қавми йўлбошчисининг ўғли Тойлоқ баҳодир ҳам бор эди.

Ясовурийларнинг қўлига тушган асир ва асиралар озод қилиндилар. Ўлжалар эса қишлоққа борганда эгаларига қайтарилди.

— Буларни нима қиламиз? — деб қолишди, ўнбошилар асир олинган ясовурийларни кўрсатиб.

— Ялонғоч қилиб қўйиб юборинглар, — деб буюрди Темурбек.

БИРЛАШГАН ЎЗАР, БИРЛАШМАГАН ТЎЗАР

Амир ул-умаро Қазаған ўлгудай қув одам эди. У аста-секин хоннинг пинжига кириб олди. Унинг ишончини қозонди. Хон бўлса унинг югуриб-елиб қилаётган хизматини кўриб ва ширин сўзларига учиб, салтанатнинг муҳим ишларини унинг қўлига топшириб қўйди. Вақтини эса шикор ва сайру саёҳатларга сарфлади. Ўйин-кулги ва маишатга муккасидан кетди. Салтанат ва мамлакатнинг ташвишларидан ўзини фориғ қилиб, беш кунлик ҳаётни роҳату фароғатда кечиришга қарор қилди. Амир ул-умаро эса бундан усталик билан фойдаланди: атрофига тарафдорлар йиғди. Сарой аҳли ўртасида таъсир-эътиборини оширди.

Аҳвол шу даражага бориб етдики, Қозонхон амир

Қазаған билан кенгашмай туриб, бир иш қилмайдиган бўлиб қолди. Ийгинлар ва жамоа олдида амир ул-умаро ўзини шундай тутардики, одамлар ким хону, ким амир ул-умаролигини ажратолмай қолдилар.

Шикор мўл-кўл бўлган кунлардан бири зиёфат катта бўлди. Уша куни кечқурун хўп еб-ичишдилар. Хон ҳаддан ортиқ еди, ичди ва зиёфат поёнига етмай ўлтирган жойида учиб қолди. Хос мулозимлари уни суяб — тирашиб, саропарда орқасига ўтишди. Шундан кейин амирлар ҳам бирин-кетин тарқалишди. «Яна беш-олти ой керак. Агар аҳвол шу тариқа давом этса муддао ушалгай ва бу қора кийикни бир ёқлик қилурмиз, албатта!», — деди амир ул-умаро чодирига қайтгач. Ушандан бошлаб амир Қазаған ўзини тахт устида фараз қилабошлади ва ширин хаёллар билан бир пайтгача ухлалмай ётди. Ниҳоят, тож-тахт уники бўлади. Уша кун яқин. Жуда яқин...

Лекин, саройда яхши одамлар ҳам кўп эди. Улар хонни яқинлашиб келаётган фожеадан огоҳлантирдилар. Бошда хон ишонгиси келмади. Лекин кўп ўтмай, буни ўзи ҳам фаҳмлаб, бироз ҳушёр тортиб қолди. «Кўзингни каттароқ оч, Қозон! Бу кетишда бир кунмас-бир кун тож-тахтдин ажралиб қоласен!», — деди у ўзига-ўзи бир куни кечқурун ёлғиз қолганда. Қазағанни ўша топдаёқ йўқ қилиб юборса бўларди. Бунга кучи ҳам, имкони ҳам бор. Лекин бундай қилмади. Ахир унинг шериклари ва тарафдорларини ҳали яхши билмайди-ку. Бусиз фитнани бартараф қилиб бўлмайди. Шунинг учун арқонни узун ташлашга қарор қилди. «Ҳаммаларини билиб олайлик, сўнг сиртмоқ ипини бирдан тортамиз», — деди у ўзига-ўзи. Шунинг учун ҳам у ўзини ҳеч нарсани билмаганга солиб юрди. Қазаған билан муносабатини ўзгартирмади. Ва ҳатто эртаси куни нонуштадан кейин амирлар ва сарой аҳли саломга кирганларида уларга илгаригидан ҳам ортиқ илтифот кўрсатди. Аммо бундан кейин ҳушёр бўлиш ва амир ул-умарони маҳв этишга қатъий қарор қилиб қўйди...

Хон билан амир ул-умаро ўртасидаги яхши муносабатлар узоққа бормади. Орадан бир-икки ой ўтиб, хон амир Қазағаннинг бир-икки одамини йўқ қилгандан кейин, у ҳам ҳушёр тортиб қолди. Хон эса унинг одамларини йўқ қилишда давом этди. Бирини вилоятга юборса, бошқасини шу ернинг ўзида ўлдирди. Амир ул-умаро чўчиб қолди ва эл-юрт тинчлигини баҳона қилиб,

бир куни мерос юрти Соли саройга кетиб қолди. Одамлари ҳам бирин-кетин Қозонхон саройини тарк этдилар. Хондан норози бўлган амирлар ҳам уларнинг кетидан жўнаб қолдилар.

Хуллас калом, чиғатой улусининг амирлари икки гуруҳга бўлиниб кетдилар. Уларнинг бир гуруҳи амир Қазаған билан бирикдилар, бошқа бир гуруҳ хоннинг ёнида қолди. Ҳар иккала тараф бир-бирини маҳв қилиш учун куч йиға бошлади. Пайт пойлади.

Гуруҳбозлик охири яхшиликка олиб келмади. Кўп ўтмай ўртада ўт чиқди. Темур қопуғининг нариги тарафида жойлашган Дарайи занг деган ерда бўлган урушда хон ғалаба қилди. Лекин иккинчи сафар Қарши ёнида бўлган урушда амир Қазағаннинг қўли баланд келди. Хон ўлдирилиб, лашкари тарқаб кетди. Шундан кейин улуснинг инон-ихтиёри амир ул-умаро Қазағаннинг қўлига ўтиб қолди.

Амир Қазаған Чиғатой улуси тепасида 11 йил турди. Лекин, улусни тўла-тўқис тасарруфига киритолмади. 1358 йили бир гуруҳ фитначилар уни шикор пайтида ўлдирдилар.

Шундан кейин улус майда-майда қисмларга парчаланиб кетди. Шаҳрисабзда Ҳожи барлос, Хўжанд вилотида Боязид жалойир, Тошкент билан Сарипулда Хизр ясовурий, Балхда Улжой Буқо сулдус, Шибирғонда Мухаммадхўжа Аперди, Арҳанг саройда Улжойту Аперди, Хутталонда амир Кайхусрав, Ҳиротда амир Ҳусайн ўзларини мустақил ҳукмдор деб эълон қилдилар. Улар бир-бирлари билан келишмас, аксинча, бир-бирининг устига босқин уюштирдилар ва бир-бирларини талардилар. 1369 йили мамлакатга яна мўғуллар бостириб кирганда эса тум-тарақай бўлиб қочдилар.

Бўлинганнинг оқибати шунақа бўларкан, ўзи. Мовароуннаҳр халқи қайтадан мўғуллар истибдодига тушиб қолди.

Уша кунлар Тарағай баҳодир оғриб ётган эди. Темурбек эса бир йилдан бери Шаҳрисабзда, Ҳожи барлос хизматида юрганди. У отасининг қўшинига бошчи эди. Бир куни у отасини кўргани Хўжа илғорга келди. Мамлакатда юз берган аҳволни унга батафсил сўзлаб берди. Суҳбат охирида отасидан сўради:

— Нима қилай, ота? Амакимнинг хизматида бўлмоғим яхшими, ёки...

Шу ерда Тарағой баҳодир ўғлининг сўзини бўлди:
— Бунн ўзинг ҳал қил, бек. Лекин нима бўлганда
ҳам виждон амри билан иш тут.

«ЛУЛИНИНГ ОТИНИ СУҒОРИБ, АҚЧАСИНИ ОЛ!»

1360 йил феврал ойининг охирларида мўғулнинг ил-гор қисми амир Ҳожибек, амир Бекчик ва Улуғ Туқте-мур бошчилигида Хузорга келиб тушди. Улар йўлда бир-рор жиддий қаршиликка дучор бўлмадилар. Чунки қар-шилиқ қиладиган беклар аллақачон теварак-атрофга тум-тарақай бўлиб, қочиб кетишган эдилар.

Ҳожи барлос бошда мўғул билан курашмоқчи бўл-ди. Шу мақсадда бошқа улус бекларига қуйидаги маз-мунда хат билан чопар жўнатди: «Улусни ёғий босди. Мамлакат қайтадин мўғул истибдоди хавфи остида. Шундай оғир пайтда эл-юрт шаънини, хотинларимиз ва қизларимизнинг номусини ҳимоя қилмоқ ҳаммамизнинг бурчимиздур. Шунинг учун ўнбеш ёшдин етмиш ёшгоча бўлгон ҳамма эркак от-улови, қурол-аслаҳаси ва бир ойға етгулик озуқасини олиб, тез фурсатда Қўзи мун-доққа йиғилсун!». Лекин чақириқ жавобсиз қолди. Қў-зи мундоққа ҳам, Хузорга ҳам ҳеч ким йиғилмади. Шун-дан кейин Ҳожи барлоснинг ҳафсаласи пир бўлди. У ҳам аҳлу оиласи, яқин хизматкорлари билан Мовароун-наҳрдан бош олиб кетишга қарор қилди.

— Сиз ҳам кетинг, бек, — деди у рўбарўсида ўлтир-ган Темурбекка қараб. Лекин унинг юзу, кўзларидан таажжуб ва қатиълик аломатларини сезиб, қўшиб қўй-ди:

— Вақтинча, бек. Вақтинча. Кунн келиб мўғулдин озод бўлурмиз, ахир.

Темурбекнинг ўзидан каттага гап қайтарадиган ода-ти йўқ эди. Лекин бу сафар чидаб туролмади. Ҳамма қочиб кетса раиятни қим халос қилади, ўзи? Уша кун қачон келади? У амакисига тик боқиб деди:

— Қим бизни халос қилади, ўзи? Қим? Боязид жа-лоирми? У аллақачон мўғулга таслим бўлган. Ё Ҳизр-ясовурийми? У мўғулнинг қораси кўриниши билан жуф-такни ростлаб қолди. Бошқалар эса келишмади. Чопар-ларингиз бўш қайтиб келишди-ку!

Ҳожи барлос бетга чопар жиянидан дарғазаб бўл-

ди. Лекин аччиққа ҳай берди. «Ҳали ёш. Қони суяқ», — деди у ичида ва ўнг тарафида ўлтирган сайид Шамсиддин Кулолга ўгирилиб қаради. Уни тарафгузар бўлади, деб умид қилди. Лекин бу сафар ҳазрат бир нима демади. Мажлисда ўлтирган амирлардан ҳам садо чиқмади. Шундан кейин Ҳожи барлос яна жиянига мурожаат қилди:

— Хўш, унда не қил дейсиз, бек? Бор одамимиз бирлан мўғулнинг сон-саноқсиз лашкарига қарши борайликму?

— Ундай демоқчи эрмасмиз, — деди Темурбек вазинлик билан.

Бу гал Ҳожи барлоснинг чинакамига жаҳли чиқди:

— Биз ҳам боруб Туглуқ Темурга таслим бўлайликму?

— Ундай ҳам, бундай ҳам демоқчи эмасмен, амаки. Қўлимиздаги лашкар бирлан Туглуқ Темурга бас келолмаймиз. Мўғул Мовароуннаҳрни тамом босиб олмай туриб, у бирлан сулҳ тузғонимиз дуруст, деб ўйлаймен.

— Йўқ, — деди Ҳожи барлос зарда билан. — Борингки, сиз айтғондек қилдик ҳам, бек. Лекин, мўғул сулҳга рози бўлармикин? Мовароуннаҳрдай катта ва бой мамлакат таслим бўлиб турган бир пайтда. — Аҳли мажлисни яна бир-бир кўздин кечириб чиқиб, қўшиб қўйди: — Йўқ, жаноблар, мўғул ўлганда ҳам кўнмайду сулҳга.

Ҳожи барлос яна Шамсиддин Кулолга қаради ва тик мурожаат қилди:

— Темурбекнинг сулҳ борасидаги таклифига, пирим, Сиз нима дейсиз? Шундай қилсак тўғри бўладиму?

— Темурбекнинг гапида жон бор, бек. Айни пайтда сулҳдин бошқа чорамиз йўқ, — деди пир.

Шу ерда ҳазрат Шамсиддин Кулол бир ҳукмдорга, бир Темурбекка қараб қўйди.

Ҳожи барлос унга ҳам эътироз билдириб, аввалги аҳдида туриб олди:

— Йўқ, ҳазратим, мўғул сулҳга кўнмайду. Урушмоқга эрса кучимиз кам.

Сўнг яна амирларга мурожаат қилди:

— Бирдан-бир тўғри йўл, молу жонимизни сақлаб қолиш. Аҳлу аёлимиз ва мулозимларимизни олуб, Хуросон тарафларга кетғонимиз маъқул. Кейин кўрурмиз, яратган эгам бирон йўлга бошлар, ўзи.

Мажлис аҳлидан ҳеч ким индамади. Темурбек ҳам.

Чунки бу одам билан ортиқча тортишиб ўлтириш бефойда эди.

Шамсиддин Қуллол бироз қизишди:

— Жон омонлигини кўзлаб, ошу нон берган халқини ўз ҳолига, ҳимоясиз қолдириб кетиш инсофдин бўлмас, бек. Ёғий бирлан сулҳ тузиб, халқни ва мамлакатни таҳқиру форатдин ҳимоя қилмоқ зарур. «Лўлиннинг отини сўғориб, ақчасини ол!», деганлар ақли расо одамлар. Сулҳ тузилса, биринчидан, мўғул келгон ерида тўхтайдур. Мамлакатнинг бошқа вилоятлари омон қолур. Со- ниян, буёғига Худо раззоқ. Ахир, қўл қовуштириб, бекор ўлтурмасмиз, бек!

Ҳазрат Ҳожи барлосга жиддий тусда қараб қўйди ва сўзида давом этди:

— «Дил ба ёру, даст ба кор!» (қўлинг юмуш билану, дилинг Тангри таоло бирлан бўлсун!) деган эканлар азиз-авлиёлар. Ахир Темурбек ҳам, сиз ҳам мўғулнинг қўлига қараб, бекор ўлтирмассизлар?!

Бошқа ҳеч ким сўз қотмади. Ҳожи барлос ҳам. Лекин у, барибир, аҳдида қолди. У эртаси куни кўч-кўронини араваларга ортиб, бола-чақаси, мулозимлари ва хизматкорларини олиб, Жайхун тарафга қараб равона бўлди.

Темурбек ҳам сўзида қолди. Ундан бир кун кейин илк саҳарда отланиб, Туғлуқ Темурхон ҳузурига жўнаб кетди...

Темурбек Қаршига ўн кун деганда етиб борди. Агар йўлда, Хузорда уни амир Ҳожибек уч-тўрт кун тутиб қолмаганда, барвақт етиб борган бўларди. Шу вақт ичида мўғул Қаршини ҳам олибди. Туғлуқ Темурхон ҳам шу ерда экан.

Темурбек шаҳарга қош қорайганда кириб борди. Мулозимлари билан карвонсаройда ўринлашди ва шу ерда тунаб қолди. Чунки олий ҳукмдор кечқурун қабул қилмас эди. Туғлуқ Темурхон уни эртаси куни хонсаломдан кейин қабул қилди. Темурбек турк ва мўғулларнинг урфига кўра, тиз чўкиб хонга чуқур таъзим қилди. Сўнг икки мулозим уни етаклаб олиб бориб, хоннинг қаршисига ўтқизишди. Бир неча фурсат ўртага сукунат чўкди. Охири уни хоннинг ўзи бузди:

— Кимнинг боласи эурсен, ўғлон?

— Барлослардин Тарағой баҳодирнинг ўғли эурмен, ҳазрати олийлари.

— Э, барлослардин, де?

- Ҳа, барлослардин, аълоҳазрат.
- Ҳалиги Укуздин ўтуб, Хуросонга қочгон Ҳожи барлосга қариндош эрмасмусен?
- Жияни бўламен, ҳазрати олийлари.
- Жияни де? Тоғойингму у занғар?
- Йўқ, амаким бўладурлар.
- Шундай де? Нега сен ҳам ўша занғар бирлан кетмадинг?

Шу ерда хон бир қадар шубҳаланди. Ҳалиги Ҳожи барлос атайин, бир мақсад билан қолдириб кетмадимкин, уни? Яна жосус бўлиб чиқмасин? Хон Темурбекни яна бир карра, бу сафар қаттиқроқ назардан кечирди. Сўнг у ёқ-бу ёқдан сўраб-суриштириб кўриб, унинг холис ният билан келганига ишонч ҳосил қилди. Унинг бошқаларга, хусусан, амакисига ўхшаб, қочиб кетмай, ўз ихтиёри билан хизматга келганини қадрлаб, унга эҳтиром кўрсатди: бир қатор саруло, кумуш эгар-жабдуқ урилган от ва мингбошилиқ лавозими билан сийлади уни.

Бора-бора хон билан Темурбек иноқ бўлиб кетишди. Орадан икки ой ўтиб, хон уни салтанатга мушовир этиб тайинлади. Кўп ўтмай Темурбек Кеш вилоятининг беги этиб сарфароз этилди. Ўша пайтларда Кеш Мовароуннаҳрнинг катта вилоятларидан бўлиб, унга Хузор ва Темур қопуғгача бўлган ерлар қарар эди.

«Лўлининг отини суғориб, ақчасини ол!» деганлари шу бўлса керак.

АМИР БЕКЧИК ФИТНАСИ

Ҳижрий 763 йил жумоду ус-соний ойининг охирларида (милодий 1362 йил апрел ойининг ўрталарида) Мўғулистондан совуқ хабар келди. Туғлуқ Темурхон оғир бетоб бўлиб ётиб қолибди. Илёсхўжахон Мовароуннаҳрнинг инон-ихтиёрини амир Бекчикка топшириб, шошилинч равишда юртига жўнаб кетди. Шундан кейин Темурбекнинг бу дағал, димоғдор ва мансабпараст одам билан муносабати аввалгидан ҳам ёмонлашди.

Амир Бекчик аввалдан Темурбек билан ёвлашиб юрарди. Пайтини пойлаб хон ва жамоа олдида уни турли йўллар билан камситишга ҳаракат қиларди. Иложини топса чаён бўлиб чақиб оларди уни. Бир кун мажлиси олийда, божу хирож хусусида гап бораётган пайтда,

Мухтасиб ул-мамолик бозорда нарх-наво бир қадар кўтарилиб қолганини гапириб турганида, амир Бекчик ўртага суқилди.

— Бу, дейман, жаноби мухтасиб, бозорчилар орасида кешликларнинг мавқеъи баланд эрмиш, шу гап тўғриму?

Амир Бекчик Темурбекка маънодор қараб қўйди. Сўнг сўзида давом этди:

— Молини истагон нархда сотар эрмишлар. Бозор оқсоқоли эрса чурқ этолмасмиш. Ва алардин божу хирож олишмас эрмиш.

Мухтасиб ул-мамолик индамади. Амир Бекчик ҳадидан ошди:

— Алар хўжайин бўлиб олишибдурлар Самарқандга. Масалан, ўтган бозор куни пўстинини сотмоқчи бўлиб тургон бир мўғул сипоҳийни бекордин-бекорга калтаклабдилар. Унбоши Усмон, воқеа тўпасида бўлсада, индамабдур. Бу қандай бедодлик бўлди, ўзи?!

Амир Бекчик Темурбекка яна бир бор, бу сафар ғоз қараш қилиб қўйди. Темурбек ўзини вазмин тутди. Индамади. Гапга хон аралашди.

— Унбоши Усмон дегани кимнинг одами? Нега аларни ажратиб қўймабдур. Уша бозорчилар кимга орқа қилуб ҳадидан ошибдурлар?

Амир Бекчикка жон кирди. Уқ нишонга тегди. У шошиб-пишиб деди:

— Албатта, сиз бирлаң бизга эрмас, аълоҳазрат.

Амир Бекчик Темурбекка изтеҳзо билан қараб қўйди. Гап эгасини топганига ишонч ҳосил қилиб, энди тўла ҳужумга ўтди. Темурбекка гап отди:

— Янглишмасак, сиз ҳам, жаноби бек, кешлик бўлсангиз керак?

Хон даст бурилиб, чап қўлида ўлтирган Темурбекка кўз ташлади. Темурбек хонга қўл қовуштирди. Ундан жавобга ижозат сўради:

— Худога шукр, бек, кешликмиз, Жетелик эрмас.

Темурбек айни нишонга урди. У амир Бекчикнинг келгиндиллигини ҳамманинг олдида юзига солди. «Жетеликнинг маъносини мажлис аҳли яхши билар эди. Жете деб аслида қароқчи, йўлтўсар ва ёвуз одамга айтиларди. Темурбек ҳадидан ошган кишини бир-икки марта кечирарди, бўлмаса ҳеч кимни аяб ўлтирмасди. Бу гап хонга тегиб кетишини яхши биларди. Лекин уни ҳам

аяб ўтирмади. Яқин одами борган сари қутуриб кетгач, хон унга ён босиб тургач. Илож қанча?

Хоннинг қовоқлари осилиб, кайфияти бузилди, лекин нидамади ва ўнг қўлини кўтариб, тортишувга барҳам берди. Лекин шу кундан бошлаб хоннинг Темурбекдан кўнгли қолди. Уни хос мажлисларига чақиртирмай қўйд...

— Мана энди сенга Жетени кўрсатиб қўямен, — деди амир Бекчик ичида, хон жўнаб кетгандан кейин Темурбек билан бир йнгида учрашганда. Хон бор вақтида буни қилолмасди. Чунки Темурбек амир ул-умаролик лавозимида эди. Сипоҳнинг ихтиёри тамом унинг қўлида эди. Хон унинг ҳарбий салоҳиятини қадрлар ва унинг маслаҳатларига муҳтож эди. Мана энди вазият ўзгарди. Хон бу ерда йўқ. Салтанат ихтиёри эса бундан бўёнга амир Бекчикнинг қўлида. Бекчик шу кундан бошлаб Темурбекни йўқ қилиш пайига тушди. Ва саратоннинг жазирама кунларида Ёрайлоқда шикор эълон қилди...

Кечқурун, зиёфатдан кейин, Темурбек амир Бекчик ҳузуридан чиқиб, ўз чодир сари юзланди. Тун сокин. Пашша учса эшитилади. Лекин, чодирга яқинлашганларида шитир-шитир овози эшитилди. Нима бўлди, экан бу? Қуёнми, ё айиқми? Темурбек тўхтаб теваракатрофга қулоқ солди. Шарпа бошқа эшитилмади. Шу ерда ҳайрон бўлиб, бир неча дақиқа тўхтаган ерида туриб қолди. Орқасидан келаётган хос мулозими Мамат унинг саволига елка қисиб, ҳеч нарса сезмаганлигини маълум қилди. Кўп ўтмай шарпа яна такрорланди. Кейин шундайгина ён тарафдаги бутазор орқасидан кимдир чиқиб келди ва улар турган ерга қараб юрди. Темурбек билан Мамат қиличини ғилофдан суғуриб, шай бўлиб турдилар. Нотаниш одам эса таб тортмай, уларга қараб келаверди. Шу ерда Темурбекнинг кўнглига амир Бекчикнинг Самарқандда айтган гапи келди. Бу ерга жўнаб кетишдан бир кун аввал у кутилмаганда Темурбекни нонуштага таклиф қилиб қолди. Нонушта пайтида амир Бекчик ўзини эски қадрдонлардай тутди. Темурбекни кўкларга кўтариб мақтади:

— Кина-қудратдин не фойда, Темурбек. «Бир кун низо чиққан уйдан қирқ йил хайру барака кўтарилади». — деганлар машойихлар. Келинг, ўтган ишга саловат! Бирга бўлайлик, бек. «Аҳилликда гап кўп», — дейдилар

донолар. Ахир салтанат тизгини иккимизнинг қўлимизда-ку.

Ўша кун амир Бекчик аҳиллик ва бирлик ҳақида кўп гапирди. Темурбекни иттифоққа чорлади. Лекин, Темурбек унга ишонмади. Унинг тилғламачилик қилаётганини билди. Шундай бўлса-да, ўзини гўлликка солди. Лекин амир Бекчикнинг бу хатти-ҳаракатининг катта фитна олдидан қиллинаётган найранг эканлигини фаҳмлади. Хайрлашаётиб, амир Бекчик «кунлар ҳам жуда исиб кетди, бек. Бирон сўлим манзилга бориб ҳордиқ чиқарсак-му, дейман. Шунга нима дейсиз?», — деб қолганда, рақибни йўлига тузоқ қўйганига тўла ишонч ҳосил қилди. «Мана ўша тузоқ. Биз унга илинганга ўхшаймиз», — деди Темурбек рўбарўсида серрайиб турган нотаниш одамдан кўзини узмай.

— У ёлғиз бўлмаса керак, — деди Темурбек Маматга шивирлаб ва «Сен орқа тарафдин ҳушёр бўл!», — деган ишора қилди.

Тўғриси, шу ерда Темурбекни ҳам, Маматни ҳам бир қадар ваҳима босди. «Амир Бекчик ҳақиқатан ҳам йўлимизга тузоқ қўйгонга ўхшайдур», — деди ичида. «Энди нима қиламиз? Одамларимиз узоқда. Ёрдамга етиб келишолмайдилар. Ўзимиз эса кўпчиликка бас келаолармикинмиз? Эҳ, Темурбек, Темурбек! Кўриб-билиб туриб, тузоққа илиниб ўлтирибсан-а!» Темурбек соддадиллик қилиб, рақибининг ширин сўзларига учганидан ўзини хўб койиди. Лекин, бундан не фойда?

— Олишамиз, — деди Темурбек Маматга. — Нима бўлса ҳам олишамиз. Бир томчи қонимиз қолгунча чопишамиз. Жўн таслим бўлатургон нодон йўқ. Дадил бўл, Мамат!

Шу пайт нотаниш одам келган ерида тўхтади. Оралари бўлса ўн-ўн бир қадам эди, холос. Нотаниш одам бирдан сўзга тутинди:

— Мен сизга дўстмен, Темурбек. Жонимни ҳовучлаб шу ерга келдим. Бир муҳим гапни айтғони келдим.

— Кимсиз, ўзи биродар? — Темурбек бир қадар юмшади.

— Қим эканлигимни бир кун келиб билиб олурсиз. Лекин ҳозир чодирингизга бормангиз! Асло!

Нотаниш одам шу гапни айтди-ю, орқасига қайтиб кетди ва бутазор ичига кириб кўздан ғойиб бўлди.

— Ростини ҳам бир гап борга ўхшайдур, — деди Темурбек Маматга.

Улар чодирга бормадилар ва ўша кечани чодирдан сал нарироқда пичан ғарами орқасида ўтказдилар. Эрталаб Мамат бориб чодирни кўриб келди. Унинг аъзойи баданини титроқ босган эди. Шоша-пиша Темурбекка деди:

— Худо сақлабдур бизни, бек оға. Чодирингиз чор атрофдин илма-тешик бўлуб кетибдур. Худди элакка ўхшаб қолибдур.

Уша кеча бу ишни амир Бекчикнинг одамлари қилишган эди.

— Ҳайрият, — деди Темурбек Маматга. Шу ерда у кечкурунги бутазор орқасидан чиққан одамни эслади. Яхши одамлар ҳам кўп экан бу дунёда. Шундан кейин Темурбек амир Бекчикнинг олдига бошқа бормасликка қарор қилди. Самарқандга ҳам. «Бу ерлардин бош олиб кетгон маъқул. Қанча тез бўлса шунча яхши», — деди у ичида ва Маматга сафар ҳозирлигини кўришни буюрди.

Сафар тайёргарлиги асносида, кун чошгоҳдан ўтганда, кутилмаганда амир Ҳусайннинг чопари келиб қолди. Ва Темурбекка унинг мактубини топширди.

— Амир ҳазратлари ҳозир қаердалар? — шошиб-пишиб сўради Темурбек чопардан.

— Мен йўлга чиқишимда Чоржўйда эрдилар.

— Чоржўйда дедингму?

— Ҳа, Чоржўйда.

Темурбек бу хабарни яратган эгамнинг зўр илтифоти деб билди ва ўша кун кечаси одамлари билан Ёр-яйлоқни тарк этди. У Чоржўйга, амир Ҳусайн ҳузурига йўл олди. Нима бўлганда ҳам эски қадрдони-да!

ДУЗАХ АЗОБИ

Темурбек амир Ҳусайнни Чоржўйдан топмади. Шаҳарни бундан икки кун аввал Жониқурбоний сардорларидан бири эгаллаб олибди. Билганлар амир Ҳусайн Хоразм тарафга кетганлигини айтишди. Темурбек ҳам олтмиш чоғлик йигити билан Хоразм тарафга отланди. Йўлда, Хиваққа яқинлашиб қолганларида, тасодифан амир Шоҳ Муҳиддинга йўлиқиб қолдилар. У ҳам йигирма чоғлик йигити билан кўндан бери амир Ҳусайнни ахтариб юрган экан. Икковлари, Темурбек билан Шоҳ Муҳиддин, маслаҳатни бир ерга қўйишиб, Хиваққа,

унинг ҳокими Тавакал қўнғиротнинг ҳузурига боришга жазм қилдилар. Таваккал қўнғирот амирларни бошда дилхушлик билан кутиб олди. Йигитларини эса шаҳарнинг кунчиқиш тарафидаги чорбоғига ўринлаштирди. Амирлар ва сипоҳи учун кечқурун қуюқ зиёфат ҳам берди.

Шунга қарамай, Темурбек ўша кечани мижжа қоқмай ўтказди. Чунки, нимагадир юраги ғаш бўлди. Қўнғирот турли хаёллар келди. Таваккал қўнғирот нима учун уларни сипоҳийлардан ажратиб қўйди? Қўнғирот шу савол унинг бошини қотирди. Тўғри, улар бунга рози бўлмасликлари мумкин эди. «Мулозимларимиз бирлан бирга бўламиз», деб туриб олсалар бўларди. Лекин бу ододдан бўлмасди. Чунки туркийзабон халқлар меҳмонни атоийи худо деб ҳурмат қиладилар. Энг муҳими, ўзгаларнинг таъдий ва тааррузидан қаттиқ туриб ҳимоя қиладиган одатлари бор эди уларнинг. Лекин, зиёфат пайтида қилинган ортиқча такаллуфлар, хивақлик амирларнинг сирли кўз уриштиришлари уни бир қадар чўчитиб қўйди. Таваккал қўнғиротнинг сертакаллуфлиги, хусусан, амирларни кўп еб-ичишга ундаши ҳам унга ёқмади. «Йўқ, бу ерда бир сир борга ўхшайду», — деди у ичида. Бирон фалокат юз бермасдан бурун отни қамчилаб қолмоқ зарур. Темурбек кўп ўйлаб, саҳарда шу фикрга келди ва ёнида донг қотиб ухлаб ётган Шоҳ Муҳиддинни уйғотди. Шоҳ Муҳиддин зўрға уйғонди ва кўзларини ишқалаб туриб, сўради.

— Нима гап, Темурбек?

— Туринг, бек, бу ердин тезроқ кетайлик.

— Нима учун? Сабаб? Тинчликму ўзи?

Лекин Шоҳ Муҳиддин бунинг сабабини билолмади ва ҳайрон бўлиб, елка қисди. Темурбекнинг эса буни тушунтириб ўлтиришга фурсати йўқ эди. Шунинг учун, «туринг тезроқ, сабабини кейин билиб оласиз», — деди қўйди. Ва ўзи шошиб-нишиб кийинди ва қозикдан қурол-яроғини олиб, меҳмонхонадан чиқди. Шундан кейин Шоҳ Муҳиддин ҳушёр тортиб қолди ва у ҳам апил-тапил кийиниб, ўзини ташқарига отди...

Темурбек билан Шоҳ Муҳиддин тонг ёришай деганда Таваккал қўнғиротнинг чорбоғини топиб бордилар ва йигитларини оёққа тургузиб, Поёб тарафга қараб қочдилар. Лекин қувончлиси шу бўлдики, улар амир Ҳусайнни ўша ердан топдилар. У уч юз йигити билан мана шу ерда турган экан. Тасодифий учрашувдан ҳаммала-

ри шодмон бўлдилар ва шу ерда бир-икки кун ҳордиқ чиқариб, кўнгилхушлик қилдилар.

Темурбек билан Шоҳ Муҳиддиннинг бу ерга келганларининг учинчи куни эрта тонгда қоровуллар узоқдан катта лашкар келаётганини хабар қилдилар.

— Энди нима қилдик? — Темурбек амир Ҳусайнга мурожаат қилди.

— Бу, шубҳасиз, Таваккал кўнғиротнинг лашкари. У кўп сонлик бўлиши керак. Бизнинг эса кучимиз оз. Унга бас келолмаймиз, Темурбек. Яхшиси, қочайлик бу ердин, — деди амир Ҳусайн ваҳимага тушиб.

Амир Шоҳ Муҳиддин унинг фикрига қўшилди:

— Амир ҳазратларининг гаплари тўғри, Темурбек. Чекинганимиз яхши, Таваккалга бас келолмаймиз.

Лекин Темурбек уларнинг фикрига қўшилмади.

— Қочгундай бўлсак, бир фойда, икки зиён бўлур. Зиёни шулким, биринчидан, сипоҳийлар орасида саросима ортадур. Иккиламчиси шулки, «қочди» деган ёмон отга қолурмиз. Фойда шулки, кимдур жонини омон сақлаб қолар, албатта. Шу ерда савалашсак, икки фойда ва бир зиён бўлур. Фойдаси шулким, бири сипоҳийларнинг руҳи тетик бўлур, иккинчиси кўп бўлғонким, кичик бир қўшин катта бир қўшинни синдирғон. Ҳамма нарсаяратган эгамнинг қўллаб-қўлтиқлашига боғлиқ. Таваккал қилмоқ зарур. Таваккалда гап кўп. Зиёни шулким, кимдир қурбон бўлур. Лекин беҳуда бўлмас. Шаҳидлик шарафини топур.

Кўп талашиб-тортишдилар, улар. Лекин Темурбек устун келди. Амирлар охири унинг фикрига қўшилдилар. Шундан кейин улар қўшинларини Поёбнинг кунботар тарафига олиб чиқиб сафладилар. Тарафлар эртдан кечгача савалашидилар. Иккала тараф ҳам кўп талофат кўрди. Масалан, Темурбекнинг олтмиш йигитидан еттитаси тирик қолди, холос.

Аммо амирлар зафар қучдилар. Таваккал кўнғиротнинг ўзи ўлдирилди. Қолган сипоҳи эса теварак-атрофга тариқдай сочилиб кетди.

— Қўлимиз баланд келди. Лекин, барибир, бу ердин тезроқ кетмоқ зарур. Чунки ёғий ўзини ўнглаб олиб, йўлбошчисининг хунини қистаб келиб қолиши мумкин, — деди амир Ҳусайн. У шу урушда йигитларидан ҳам, отидан ҳам ажралган эди. У жуда қўрқиб кетган. Рангида ранг йўқ эди.

Темурбек бу сафар қарши чиқмади. Чунки, амир Хусайн тўғри фикр айтаётган эди.

Шоҳ Муҳиддинни кўп қидирдилар, лекин топишолмади. Темурбек билан амир Хусайн тирик қолган йигитлари ва аҳли аёлини олиб ўша куниеқ Поёбдан жўнаб кетдилар. Улар чўл оралаб Бухорога қараб йўл олдилар. Уч ойдан ортиқ қип-қизил чўлда юриб, дўзах азобини тортдилар.

ЧУЛОҚ ЧУМОЛИНИНГ ЖАСОРАТИ

Қош қорайган эди. Ҳолдан тойган Темурбек билан амир Хусайнбек ва уларнинг ўнбешга ҳам етмайдиган йигитлари ҳамда хотин-халажу туркманларнинг Маҳмудий деган овулига яқин бир қудуқ ёнига келиб тўхтадилар.

Игна тушса топилар экан, бу яп-яйдоқ чўлда. Қудуқ ёнига кичик бир карвон келиб қўнгани овозаси тезда Маҳмудий овулига ҳам етиб борди. Моҳон ҳокими Алибек Жониқурбоний бундан хабар топиши ҳамона уларнинг тепасига олтмиш чоғлик йигитини отлангирди. Уларнинг бошлиғи Давлат саркорга буюрди:

— Уларнинг ҳаммасини тутиб келинглар!

— Яхши, — деди саркор бекка қўл қовуштириб.

Алибекнинг йигитлари Темурбек билан амир Хусайнни одамлари билан ярим кечада босишди. Ҳаммаларини қўлга олиб, овулга олиб келдилар. Уларни каталакдай бир уйнинг қоронғу ва зах ертўласига қамаб қўйдилар. Эрталаб, нонуштадан кейин эса Темурбек билан амир Хусайнни Алибекнинг олдига ҳайдаб олиб бордилар. Алибек икки қават қилиб тўшалган қизил баҳмал кўрпа устида лўлаболишга ёнбошлаб ётарди. У асирларнинг саломига алик ҳам олмади. Фақат қўли билан «ўтиринглар» деб ишора қилди. Беклар ўлтирганларидан кейин сўради:

— Кимсизлар? Бу ерларда нима қилиб юрибсизлар?

— Чиғатой бекларидин бўламиз, — деди шошиб-пишиб амир Хусайн, — Бухоройи шарифга бормоқчи эрдик. Адашиб, шу ерга келиб қолдик.

Алибек бир фурсат бу икки навқирон йигитга бошдан-оёқ тикилиб турди. «Баҳодир йигитлар эркан», — де-

ди у ичида. Хотинларининг кўҳлик эканини эса Давлат саркордан эшитган эди. «Яхши пул тўлашади уларга. Ишқилиб бу ердин карвон ўтиб қолса бас», — деган фикрга келди Алибек. Сўнг беклардан сўради:

— Чақатоймен де? Дуруст. Аларни яхши биламен.

Сўнг Темурбекдан сўради:

— Сен ким бўласен? Сен ҳам Чақатоймусен?

Темурбек бу ёвуз одам ҳақида кўп эшитган. Шунинг учун у билан мурсою мадора мақомида бўлган маъқул, деган фикрга келди. Унинг қўлидан тирик чиқиб кетиш йўлини тутган яхши. Шунинг учун синиқлик билан жавоб қилди:

— Шундай, бек. Чигатойлардинмиз.

— Исминг не?

— Темурбек.

Алибек ҳам унинг ҳақида эшитган. Ботир, ўлимдан ҳам қайтмайдурғон йигит. Шу билан бирга одил ва шафқатли одам. Алибек бироз юмшади ва хизматкорини чақиртириб, дастурхон ёзишни буюрди. Лекин, барибир Темурбек билан амир Ҳусайнни хотинлари билан қўшиб сотиб, мўмай пул ишлаб олиш ниятидан қайтмади...

Темурбек ва унинг ҳамроҳлари оғир бир шароитда олтмиш икки кун ўша ертўлада банди бўлиб ётишди. Лекин, Алибек уларни сотиб юборолмади. Фурсати бўлмади. Хоразм, Бухоро ва Хуросон тарафларга вақтивақти билан ўтиб турадиган карвон ўчакишгандай икки ойдан бери негадир бу ерлардан ўтмади. Алибек охири хунибийрон бўлди. Нима, булар бекорга овқатини еб ётаверадими? Улдирсамикин, ё қўйиб юборсамикин, уларни? Йўқ, эсини егани йўқ. Бундай қилмайди, асло. Ахир бугун бўлмаса, эртага ўтиб қолар биронтаси. Алибек яна бир фурсат кутишга қарор берди...

Эллик кун деганда, бандиларга нажот эшиги очилди. Овулга Алибекнинг оғаси Муҳаммадбек Жониқурбойнинг чопари келиб қолди. Чопар Алибекга оғасидан мактуб олиб келган экан. Алибек мирзасини чақиртириб мактубни унинг қўлига тутқизди.

— Маметсаҳат, буни ўқиб бер. Оғамиз не деб ёзибдур?

Маметсаҳат мактубни овоз чиқариб ўқиди. Муҳаммадбек иннисидан Темурбек билан шерикларини озод қилишни сўрабди. Алибек бошда ҳайрон бўлди. Бу чўлоқ (у шол бўлиб қолган оғасини кўзда тутди) Тусда туриб

бу ерда бўлгон воқеани қаердан билибдур? Еки бирон-таси хабар қилдими, унга? Алибекнинг сўнги шубҳаси тўғри бўлиб чиқди. Муҳаммадбекка бу воқеани Маҳмудийга яқин овуллардан бирининг мулласи Ҳожи Муҳаммад хабар қилган экан. У Темурбекнинг тарбияткунандаларидан эди. Темурбек унга баҳоси мамлакатнинг бир йиллик хирожига етадиган «Лўлу» деган тилло узугини ҳада қилгандан бери эса ўзини унга содиқ хизматкор ҳисоблаб юрар эди. Алибек оғасининг гапини қулоққа олмади. «Ҳурмат билан қўйиб юборармишман, уларни. Бўшатиб бўпман. Қарвон келса келди, келмаса... Унда суякларини зиндонда чиритиб юборамен», — деди у ўз-ўзига.

Ҳа, бандига ҳамма вақт қийин. Муҳими эртага нима бўлишини билмайди, у. Тақдири уни шу аҳволга тушириб қўйган одамнинг қўлида. Истаганини қилади... Аксига олиб, Темурбек кейинги кунларда яхши-ёмон тушлар кўрадиган бўлиб қолди. Ёмон туш кўрган кунни кайфияти бузиларди. Ҳатто бир кунмас-бир кун озод бўлишига умиди узиларди. Яхши туш кўрганда эса ҳаётга умиди пайдо бўларди. Темурбек айниқса сўнги вақтларда шунақа кайфият огушида қолди. Бир кунни унинг тушига пири Зайниддин Абубакр Тайбодий кирди. Темурбек қандайдир бир ҳудудсиз чўл ўртасида, шохини туя гажиб кетган бир юлгин тагида оч-яланғоч ўлтирган эмиш. Теварак-атрофда бирон тирик жон йўқ. «Ҳа, куним битгонга ўхшайдур. Мана шу кимсасиз чўлда ўлигим қашқир билан шағалга ем бўлади, шекилли», — деб турганда, қаршисида пири Зайниддин Абубакр Тайбодий пайдо бўлди. Пир муриднинг аҳволини кўриб ачинди. Ва бир пайт: «Ма, Темурбек, миниб ол!», — деб кумуш эгар-жабдуқ урилган саман отнинг тизгинини унинг қўлига тутқизди. Темурбек миниши билан от уни осмону фалакка учуриб кетди. Ва кўз очиб-юмгунча уни бир азим дарё соҳилига элтиб қўйди. Буроқ от дегани шу бўлса керак, деб таажжубланди Темурбек. Шундай назар ташласа, дарёнинг нариги соҳили обод ва фаровон бир юрт экан. Унинг ҳамма тарафи боғу роғ, масжиду мадраса, қасрлар ва маҳобатли иморатлар беҳисоб. Темурбек ўша жаннат мисол мамлакатга ўтмоқчи бўлиб отига қамчи босди. Лекин шу ерга келганда уйғониб кетди. Э, аттанг, туш экан бу!

Темурбек апил-тапил ўрнидан турди ва соқчи арқон билан туйнукдан туширган обдастани олиб, ертўланинг

бир четига ўтиб таҳорат олди. Юз-кўзини ювди. Сўнг белбоғини тўшаб, бомдод намозини ўқиди. Нонушта пайтида эса кўрган тушини ҳамроҳларига айтди. Улар беҳад суюндилар. «Ёруғ кунларга ишорат бу», — дедилар улар. Ўлжой Туркан оға эса тушнинг таъбирини ўзича ечди: «Тушингиз, ҳазратим, ҳақиқатан ҳам ёруғ кунларга ишорат. Масадан, пирим қўлингизга тутқузғон от — тожу салтанат рамзи, азим дарё эрса ёруғ кунларга ишоратдур. Тушни саҳар пайти кўрганингиз эрса шу кунлар яқинлигига далолат.

— Илоҳим айтғонинг келсун, Ўлжой!

Темурбек хотинига миннатдорчилик билдирди.

— Илоҳим айтғонингиз келсун, бегим пошша, — дедилар бошқалар.

Шу пайт Темурбекнинг назари деворга тирмашиб, тепага кўтарилаётган чумолига тушди. Чумоли туйнукчадан тушаётган нур сари интиларди. Аммо, қанчалик тиришиб-тирмашмасин, туйнукка етолмай ағдариларди. Бир сафар у ҳатто деворнинг ярмигача кўтарилди. Лекин бўлмади. У яна қулаб тушди. Бир фурсатдан кейин у яна деворга тирмашди. Лекин бу сафар аввалги маррани ҳам эгаллолмади. Шунга қарамай у, барибир, тиришиб-тирмашаверди. Темурбек бу тиришқоқ махлуққа астойдил разм солди. Чумоли ярим жон экан. Ўлжой Туркон оға эрини кузатиб турган экан, у ҳам деворга тикилди. Лекин бирон нарсани кўзи илғамагач, эрига мурожаат қилди:

— Мунча ҳам тикилиб қолмасангиз, ҳазратим. Деворда нима бор эркан, ўзи?

Темурбек «жим бўл, гапирма!», дегандай сўл кафти билан оғзини тўсди. Унг қўли билан эса ҳамон деворга тирмашиб ётган чумолини кўрсатди.

Чумоли бу сафар деворнинг ярмидан ошди. Шу ерда бир оз нафасини ростлаб олса бўларди. Лекин тирмашаверди. Натижада икки қарич ҳам босолмай яна қулаб тушди... Шу тариқа у нурга интилиб кечгача деворга тирмашди ва охири мурод-мақсадига етди. Намози аср олдида тешикдан чиқиб кўздан ғойиб бўлди.

Темурбек ёқасини ушлаб, ҳангу-манг бўлиб ўлтирган хотинига мурожаат қилди:

— Ана, кўрдингму, Ўлжой! Чумолидай бир махлуқ, яна у чўлоқ эркан, тиришиб-тирмашиб ёруғликка чиқиб олди. Кўп бор ҳаракати беҳуда кетди. Лекин умидсизланмади. Курашди ва охири мурод-мақсадига етди. Сен

бирлан бизнинг бўлса тўрт мучалимиз соппа-соғ. Ҳаракат қилиш керак, Ўлжой! Тиришиб, ҳаракат қилиш зарур! Умидсизлик — мағлубият нишонаси, қуллик ва губабликнинг боши. Фақат тешикка термулиб ўлтиришдин не фойда? Тангри таолло «Сендин ҳаракат, мендин баракат», деган эканлар. Чумолидан ўрганайлик. Ҳаракат қилайлик, — деди Темурбек шерикларига ҳам мурожаат қилиб.

— Чумоли кичик бир махлуқ эркан туйникка сиғди. Биз сиғмаймиз-ку. Эшикдан чиқиб кетса бўлади, аммо у ерда соқчи бор. Бир эмас иккитаси турибдур. Аларни нима қиламиз?

Темурбек амир Ҳусайннинг бу гапига таажжубланмади. Чунки, мушкул пайтларда унинг иккиланиб қолишини яхши биларди. Нима бўлса ҳам уни дадиллантиришга ҳаракат қилди.

— Шундай-ку-я, Ҳусайнбек. Лекин умидсиз бўлмайлик. Уриниб кўриш керак. Чорасини топиш зарур. Номид шайтон! Уриниб кўриш керак. «Интилганга Тангри ёр!», — деб бежиз айтишмаган машойихлар.

Темурбек ҳақ бўлиб чиқди. Кўп вақт ўтмай, улар тутқунликдан халос бўлдилар...

Лекин Темурбек чўлоқ чумолини бир умрга эслаб қолди.

МОШ ТАБИБ

Ниҳоят, 1363 йили Чигатой бекларига омад кулиб боқди. Темурбек, амир Ҳусайн ва Жоку барлос мўғулни Пули сангин билан Тошкўприкда енгдилар. Шундан кейин амирлар уларни изма-из қувиб, Сирдаёнинг нариги тарафига ўтказиб юбордилар. Ушанда улар Тошкентни ҳам эгалладилар. Чигатой қўшинлари берган зарбалар шу қадар шиддатли ва давомли бўлдики, Илс-хўжахон ва мўғуллар Сайрамда ҳам қололмадилар ва юртига қайтиб кетишга мажбур бўлдилар.

1363—64 йил қишини Темурбек Тошкентда ўтказишга қарор қилди. Бошда амир Ҳусайн ҳам шу ерда қишлайдиган бўлди. Лекин, бир ҳафтадан кейин айниб қолди. «Самарқандга борайлик», деб оёқ тираб туриб олди. Нияти маълум эди унинг. Кўпдан бери тожу тахт ва салтанат дардида юрган эди у. Бир ўзи ҳам борса бўларди Самарқандга. Лекин, бир ўзи боргундай бўлса,

Жоку барлос билан амир Сайфиддин уни тан олишармикин? Йўқ, албатта. Чунки, иккалалари ҳам Темурбекнинг одами. Хуллас, амир Ҳусайннинг бу режаси ўтмади. Шундан кейин у иккиюзламачилик қилди:

— Сиз ҳақсиз, Темурбек. Лекин иккаламиз ҳам Шошда қолсак тўғри бўлмас. Самарқанд бирлан Мовароуннаҳрдин узоқлашиб қоламиз. Шунинг учун биз Дизаққа бориб қишласакмукин?

«Ҳа, тулки, — деди ичида Темурбек, — нима бўлганда ҳам Дизақ Самарқандга яқинроқ-да. Мақсадинг — Самарқанд, сенинг». Лекин ўзини гўлликка солди ва унинг таклифига ризолик билдирди.

— Майли, Ҳусайнбек. Шундай қилгонимиз тўғри десагиз, биз рози.

Эртаси кун нонуштадан кейин амир Ҳусайн аскарлари, навқари ва хотин-халажини олиб Шошдан жўнаб кетди. Темурбек эса айтганини қилиб шу ерда — Тошкентда қолди...

Мош табибни нафақат Тошкентда, балки бошқа ерларда ҳам яхши билишади. Тузатмаган касали йўқ, унинг. Айниқса, синганни ва яра-чақани тез фурсатда тузатиб юборади. Шу боис уни одамлар Ибн Синойи соний деб аташади.

Қишнинг қирчиллаган кунларидан бирида кечки пайт табибнинг дарвозасини кимдир қоқди. Уғли Нуриддинхўжа чиқса доруғанининг навқари экан. Нотаниш бир сипоҳий йигит билан келибди. Сипоҳий йигит эгар урилган яна бир отни етаклаб олибди.

— Дадангиз уйдаму?

— Ҳа, уйдалар, жаноб.

— Айтинг, зудлик бирлан кийиниб чиқсинлар.

Мош табиб шу пайт малҳам пишириш билан банд эди. Уни шу кечасиёқ қўрбошиникига олиб бормоқчи. Қўрбошининг думбасига чипқон чиқиб, бир неча кундан бери кўчага чиқолмай қолган. Ҳатто ўтиролмади ҳам. Азобини айтмайсизми? Худо сақласин, бунақа дардан. Табиб малҳамни идишга солди ва апил-тапил кийиниб, кўча дарвоза сари юзланди. Салом-аликдан кейин доруғанининг навқарлари: «Тезроқ борармишсиз, хўжайин буюрдилар», — деди унга жиддий бир тусда. Табиб шошиб қолди. Нима учун у доруғага кечқурун керак бўлиб қолди? Тинчликми, ўзи? Ё унга ҳам қўрбошига ўхшаб чипқон чиқдимикин? «Тинчликму ўзи, нима гап?», — деб сўрамоқчи бўлди ундан. Лекин ботинмади. «Бирон

ҳодиса юз бергандурки, чақиртирган», — деди-қўйди ўз-ўзига. Навкар билан бирга келган сипоҳий йигит аллақачон отдан тушиб қўл қовуштириб турган эди. Мош табиб унга ич-ичидан миннатдор бўлди. «Қандай тавозеълик ва сипоҳ йигит эркан, у. Анови дев бўлса, — ўйлади отдан тушмай кеккайиб ўлтирган навкарга назар ташлаб, — худди беклардай гўдайиб турибди». Табиб ўша сипоҳий йигитнинг ёрдами билан отга миниб олди.

Учовлон бўлиб, Бешёғоч даҳаси тарафга қараб йўлга тушдилар. Қатортолга етганда табиб қўрбошиникига кириб ўтмоқчи бўлди. Унинг ҳовлиси шундайгина йўл устида эди. Агар шу кеч малҳамни янгиламаса унга эртага жабр бўлади. Азоб чекади. Йўқ, иложини толиб, уникига рав кириб ўтади. Қайтишда кирса ҳам бўлади. Лекин қайтармикин, ўзи бугун? Таваккал қилиб навкар билан сипоҳий йигитга мурожаат қилди:

— Қўрбоши жаноблари бемор эрдилар. Ижозат берсалар уни рав кўриб ўтсак.

— Қўрбошига нима бўлибдур? — деб сўради навкар. Унинг қош-қовоғи осилди.

— Ҳалиги, нима десам бўларкин, чипқон...— Мош табиб тафсилотини айтмади.

Чипқонни эшитиб, навкарнинг кайфияти кўтарилди:

— Йёе, бечорага кўп жабр бўлибдур-ку! Жаноби қўрбошининг орқаси юмшоқ эди-да, ўзи. Эгар яламаган. Ҳа...Ҳа...Ҳа!...

Навкар кўчани тўлдириб ҳузур қилиб кулди. Кейин яна жиддий тусга кириб, «нима қилдик?» дегандай сипоҳий йигитга қаради.

Сипоҳий йигит рози бўлди.

— Майли, кириб чиқсинлар. Жаноби қўрбоши ҳам ҳожатмандга ўхшайдур...

Қўрбошининг ўнг думбасидаги чипқон болалаб кетган экан, табиб бай-байлаб бош чайқади. Унга пиёз қўйиб боғламаса бўлмайди. Уни эса қўрга кўмиб, пишишини бўлмаганда ярим соат кутиш керак. Лекин бунга фурсати йўқ. Доруғани бўлса, куттириб бўлмайди. Буни, худо хоҳласа, эртага барвақт келиб, бафуржа қилади. Табиб чипқон теварагини у ер-бу ердан ззиб кўриб, «ҳали пишмабдур», — деди ва қандайдур бир доридан суриб қўйди. Чап думбадаги ёрилган чипқонни ювиб тозаллади-да, малҳам суртиб, боғлаб қўйди. Кейин «Худо шифо берсун!», — деб ўрнидан турди.

Йўлда табибни ваҳима босди. Негадир доруғанинг

ҳовлисига бурилмай, тўғри ўтиб кетишди. Шаҳардан чиққанларида эса шубҳаси яна ортди. Нима гап, ўзи? Уни қаёққа олиб кетишяпти? Нима қилишмоқчи, уни? Хуллас, табибнинг кўнглига нималар келмади, дейсиз. Доруғанинг навкарини-ку танийди. Лекин, анови йигит ким бўлди, ўзи? Қимнинг одами? Қаёқдан келиб қолди? Энди у сипоҳийдан ҳам шубҳалана бошлади. Наҳотки...

Тахминан ярим тош йўл босганларидан кейин, ўнг тарафдаги тор йўлга бурилдилар. Ҳаммаёқ сокин. Чигиртканинг чириллашидан бошқа шарпа эшитилмайди. Бироз йўл босганларидан кейин катта чорбоғнинг қўш табақалик дарвозаси олдидан чиқиб қолишди. Табиб чорбоғни танирди. Илгари ҳам бир-икки марта келган бу ерга. Шошнинг ман-ман деган савдогарларидан Азимбойга тегишли бу боғ. Шунинг учун бир қадар хотиржам бўлди.

Навкар қамчисининг дастаси билан дарвозани қоқди. Хизматкор шу атрофда экан, дарҳол дарвозага келди.

— Қим?

— Биз. Бизмиз. Эшикни очинг, Нурмат ака.

Хизматкор доруғанинг навкарини овозидан танирди, дарҳол дарвозани очиб, уларни ичкарига олди ва олдинга етаклади. Чорбоғ ўртасида қурилган шинамгина уй олдида одамлар елиб-югуриб турли юмушларни қилиб юришибди. У ер-бу ерга дарахтга машъала ёқиб қўйилган. Хизматкорлардан бири чопиб келиб, Мош табибнинг қўлтиғига кирди. Шу пайт ичкаридан Азимбойнинг ўзи чиқиб келди ва шошиб-пишиб келиб табиб билан хушлашди:

— Хуш келибдилар, мавлоно. Чўчиб ўлтирган эдик. Агар уйда бўлмасалар, унда нима қилдик, деб.

Азимбой табибни ичкарига бошлади. Меҳмонхона тўрида кўрнинишдан баланд бўйли, елкадор, оқсариқдан келган, қошлари қалин, ёши ўттизлар чамаси бир йигит зангори кимхоб кўрпача устида парестикларга йўланиб ёнбошлаб ётарди. Доруға унга чой қўйиб бериб ўлтирибди. Олдига тўшалган катта дастурхонда ширмой нонлар, анвойи мевалар, турли-туман таомлар. Табиб Азимбойникига келиб-келиб турадиган одамларнинг кўпини танирди. Лекин унинг бугунги меҳмонини биринчи марта кўриб туриши. Астойдил тикилиб қарашга ийманди, лекин «бу ернинг одами эмас, узоқдан келган бўлса керак», — деган хулосага келди.

Бир-икки пиёладан чой ичилгандан кейин, қўй ёғи ва қўй гўшtidан пиширилган палов келтирилди. Ош ейлиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин Азимбой гап бошлади:

— Азиз меҳмон асли Кешдин, Мош ака. Улар...

Шу ерга келганда меҳмон оҳиста томоқ қириб қўйди.

— Узр, тақсир. Ҳа, эсим қурсин, унитаёзибмен.

Азимбой меҳмоннинг имо-ишоратини дарров англади ва бу ёғини гапирмади. Лекин, табибнинг бемаврид чақирилганининг сабабини қисқа тушунтирди.

Бундан бир-бир ярим йил бурун азиз меҳмоннинг қўл-оёғи бир мухорабада заҳмдор бўлган эркан. Оёқлари бир оз оғриқ бераётибдур. Қўриб қўйсангиз, деб сизни йўқлатган эрдик, Мош ака.

— Майли, тақсир. Бажонидил.

Табиб аввал меҳмонга, кейин Азимбойга қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилди. Сўнг меҳмонга мурожаат қилди:

— Ижозат берсалар, заҳмдор бўлган ерни кўрсак.

Тишини-тишига қўйиб, дард азобига зўрға чидаб ўлтирган меҳмон табибга қўл қовуштириб, розилик билдирди. Сўнг ўнг оёғига кўзи билан ишорат қилди.

Табиб меҳмоннинг этигини бир илож қилиб ечиб олди-ю, лекин шалварини турмалолмади. Чунки шалвар этга ёпишиб кетган экан. Таштдорни чақиртириб, илиқ сув олиб келишини буюрди. Кейин Азимбойга мурожаат қилди:

— Хизматкорингизни зудлик бирлан бизникига жўнатсангиз, тақсир. Дору керак. Шундайгина эшикдан кираверишда, ўнг тарафдаги тоқчада турибдур. Нурдин билади.

Азимбой қўлини кўксига қўйиб, «хўп» деди ва шошиб-пишиб ташқарига чиқди. Хизматкор ўша заҳотиёқ отланиб, шаҳарга жўнаб кетди...

Хизматкор икки ош пишар вақт ўтиб, қайтиб келди. Тайинланган дориларни олиб, табибнинг ўғли ҳам у билан бирга келди.

Мош табиб шалварни уйитиб, не азоб билан уни этдан ажратиб олди. Ярани илиқ сув билан яхшилаб ювди. Сўнг Нуриддинхўжа олиб келган доридан сурди ва ярани оқ мато билан маҳкам қилиб боғлаб қўйди.

Ҳиёл ўтиб оғриқ босилиб, беморнинг кўзлари ёришгандай бўлди...

Мош табиб шундан кейин Азимбойнинг чорбоғига

бир ой, кун оша қатнади. Шу муҳлатда яра тузалиб, меҳмон Оҳангарон тарафга жўнаб кетди.

Мош табиб эса кимни муолажа қилганини билолмади. Бунга қизиқмади ҳам. «Табиб миллат суриштирмайди», — деб айтарди у доимо ўғли ва шогирдларига.

САРБАДОРЛАР

«Жанги лой»дан кейин амир Хусайн орқа-олдига қарамай, Соли саройга қочиб борди. Уни ваҳима ва қўрқув шу қадар босган эдики, у ерда ҳам қололмади. Ҳалиҳамон мўғуллар келиб қоладигандай туюларди унга. Шунинг учун аҳлу аёли, хизматкорлари ва хазинасини олиб, Жайхуннинг нариги тарафига ўтиб кетди ва Шабартуга бориб қўнди. Ва ўша заҳотиёқ Балх, Бақлон ва Термиз тарафларга хабаргирлар жўнатди. Мўғул қаерга келганини билмоқчи бўлди. Агар нохуш хабар олингудай бўлса, Шабартунни ҳам тарк этиб, Ҳиндистонга кетмоқчи бўлди.

Иложи қолмагач, Темурбек ҳам Самарқандни тарк этди. Ушанда Кешга келиб, унинг мудофаа иншоотларини мустаҳкамлашга киришди. Лекин, ёлғизлик қилди. Амирлар, беклар худди бундан беш йил муқаддам бўлганидай, тум-тарақай бўлиб қочиб кетишган эдилар. Шу сабабдан Темурбек ҳам Мовароуннаҳрда қололмади. У ҳам Жайхуннинг нариги тарафига ўтиб кетди. Балх атрофида ўринлашди.

Уша пайтларда Самарқанднинг девори ва мудофаа иншоотлари йўқ эди. 1220 йили Чингизхон ҳуружи пайтида вайрон этилганди. Шундан бери уни ҳеч ким тикламади. Шаҳарнинг чор атрофи очиқ. Ўзи бўлса лашкардан холи эди. Буни Илёсхўжахон яхши биларди. Шунинг учун мўғул шаҳарни ҳеч қандай талофатсиз эгаллаб олишига амин эди. Лекин мўғулнинг умиди пучга чиқди. Самарқандни ҳам, халқини ҳам ҳимоя қиладиغانлар топилиб қолди. Булар тарихда сарбадорлар деб аталади. «Сарбадор» дегани форс тилида «бошини дорга тикканлар», дегани. Бирон олий мақсад йўлида қилинган курашга жон фидо қилган кишилар, дегани. Ватан йўлига, халқ озодлиги учун жонни тиккан кишилар, дегани.

Сарбадорлар ҳаракати аввал Эронда бошланди. Бу ҳаракат аслида мўғуллар зулмига қарши қаратилганди.

Ушанда, 1337 йили халқни курашга кўтарганлар тўққиз киши эди: Абдураззоқ, Важиҳиддин Масъуд, хўжа Али Шамсиддин Фазлуллоҳ, Амир Яҳё Курробий, хўжа Заҳриддин Курробий, паҳлавон Ҳайдар қассоб, Амирзода Лутфуллоҳ, Паҳлавон Ҳасан Домғоний ва хўжа Али Муайяд. Улар мамлакатда мўғул истибдодига чек қўйдилар ва Хуросонни қирқ тўрт йил мустақил идора қилдилар. Халқ турмушини бирмунча яхшиладилар.

Самарқанд сарбадорлари ҳам шундай одамлар эдилар. Улар ҳам чет эл босқинчиларига қарши халқни оёққа тургиздилар. Мамлакат яна мўғул оёғи остида қолиш хавфи туғилганда ва менман деган беклар уни ҳимоя қилишга қодир бўлмаганларида сарбадорлар халқнинг жонига оро кирдилар. Мўғулнинг шарпаси эшитилиши билан Самарқанд сарбадорларининг сарбадорлари: мадрасалардан бирининг мударриси Мавлонозода, наддоф Абубакр Қалавий, мерган сипоҳий Хурдак Бухорий шаҳар атрофи ва кўчаларини мустаҳкамлаб, халқни курашга кўтардилар. Бир кун тумонат халқ тўпланди жомеъ масжид саҳни ва атрофига.

— Муҳтарам жамоа, — деди минбарга кўтарилиб Мавлонозода, — Самарқанд осмонини яна қора булут қоплади. Ёвуз душман мўру малах бўлиб шаҳарга бостириб келмоқда. Хотин-қизларимизнинг номуси поймол бўлиш хавфи остида. Бизларни ҳимоя қилиш зиммасида бўлган амирлар ва беклар эрса жонини сақлаб қочиб қолишди. Эндиликда ҳамма нарса ўзимизга қолди. Хўш, нима қилдик, энди?

Ҳамма бир овоздан жавоб қилди:

— Ё ҳаёт, ё ўлим!

Жамоани бир-бир кўздан кечириб, Мавлонозода сўзида давом этди:

— Ташаккур азизлар! Шундай жавоб қиласиз, деб ишонган эдим. Раҳмат, ҳамшаҳарлар! Демак, гап битта: ё ҳаёт, ё ўлим! Бир томчи қонимиз қолгунча ҳимоя қиламиз жонажон шаҳримизни.

— Курашамиз! Бир томчи қонимиз қолгунча курашамиз!

Халойиқ шундай жавоб берди унга.

Мавлонозода яна халқдан сўради:

— Ундай бўлса, азиз фуқаро, бу курашда бизга бош бўлатурғон бир раҳнамо даркор. Хўш, шундай оғир ва масъулиятли ишни зиммасига олувчи одам борму, орангизда?

Уртага сукунат чўкди. Мавлонозода йиғилганларни яна бир бор назаридан кечирди. Сўнг деди:

— Уша масъулиятни биз зиммамизга олсак розимусизлар?

Жамоа якдиллик билан рози бўлди.

Мавлонозода яна жамоага мурожаат қилди:

— Бизга яхши бир ёрдамчи бўлгувчи борму, орангизда?

— Бор, — деган овоз эшитилди йиғилганлар орасидан. Минбарга, Мавлонозоданинг ёнига, Абубакр Қалавий билан мерган йигит Хурдак Бухорий чиқиб келишди...

Қисқаси, сарбадорларнинг бошлиқлари вақтни бекорга кеткизишмади. Улар шаҳарни мудофаа қилиш билан боғлиқ ишларни бошлаб юбордилар: шаҳарга кириш йўллари тўсдилар, аҳолини қуроллантирдилар. Сунъий тўсиқлар олдига одам йиғдилар, тош ва темир заҳираларини тўплادилар.

Эртаси куни, илк саҳарда, бомдод номозидан кейин, сарбадорларнинг раҳбарлари муҳим бир қарорни халққа маълум қилдилар. Қарорга кўра, шу бугундан бошлаб шаҳарда ҳокимият халқ қўлига ўтади; жизя бекор қилинади; хирож ва бошқа тўловларнинг миқдори камайтирилади.

Уша куни чошгоҳга яқин мўғул лашкари шаҳарнинг Шоҳизинда тарафида пайдо бўлди. Улар шаҳарни мудофаасиз деб ўйлаб, бамайлихотир келавердилар. Кўча оғзининг икки тарафига қўйилган пистирма уларни сездирмай ўтказиб юборди. Мўғуллар Чорсуга етганларида эса чор атрофдан ўққа тутилдилар. Қий-чув, тўс-тўполон бошланди. Мўғуллар ўзларини у ёқ-бу ёққа урдилар. Бир тўдаси Камонгаронга ёриб ҳам ўтди. Лекин, барибир, ажал ўқидан қочиб қутилолмадилар. Уларнинг кўпчилиги ўлдирилди. Шу тариқа мўғулнинг кўп минг кишилиги қоравули тор-мор келтирилди. Орқадан етиб келган бошқа қиёмлари эса шаҳарга киришга ботинаолмадилар. Улар шаҳарни чор-атрофдан ўраб олиб, манжаниқ ва нафт андозлардан уни бўмбардимон қилдилар. Уша куни ва эртасига қаттиқ уруш бўлди. Шаҳардаги кўп бинолар вайрон бўлди ва ёндириб юборилди. Лекин Самарқанд ва сарбадорлар таслим бўлмадилар. Урушнинг учинчи куни мўғуллар Самарқанддан чекиндилар. Тез кунда эса мамлакатни тамом бўшатиб чиқишга мажбур бўлдилар.

Лекин бу улуг ғалабадан бошқалар хусусан, амир Хусайн фойдаланиб қолди. У ҳийла-найранг ишлатиб, сарбадорларнинг бошлиқларини қўлга туширди. Абубакр Калавий билан Хурдак Бухорийни осиб ўлдирди. Мавлонозодани эса Темурбек дор остидан қутқариб қолди.

КҮЗ КҮРИБ, ҚУЛОҚ ЭШИТМАГАН ГАПЛАР

1365 йилнинг ёз боши эди. Чиғатой улуснинг бекари қурултойга йиғилдилар ва кўп талаш-тортишувлардан кейин Чиғатой авлоди Дуржихонни тахтга ўтқиздилар.

Амир Хусайн ниятига етолмагандан кейин мулозим ва аскарини олиб, Соли саройга кетиб қолди. Кўп вақт алам ичида, дарғазаб бўлиб юрди. «Э, аттанг, тахт поясига икки қадам қолган эди-я, ўша пайтда! Агар Темурбек, Жоку барлос, амир Сайфиддинга ўхшаганлар қўллашганда Чиғатой улуснинг инон-ихтиёри унинг қўлида бўларди. Ҳаммасига ўша Темурбек айбдор! Ҳа, деб юборса нима бўларди?! Лекин демади. Чунки, аслида кўролмайди уни. Амир Хусайннинг бобоси амир Қазаған амир ул-умаролик мартабасини унинг аждодидан тортиб олгандан бери оралари бузилиб қолган уларнинг». Шу ерда амир Хусайн «жанги лой» ва ундан кейин содир бўлган воқеаларни эслади. 1365 йилнинг 22 май куни Чинос бўсағасида мўғуллар билан бўлган урушда у Темурбекни ёлғиз қолдириб, жанг майдонини ташлаб қочди. Кейин бўлса, Соли саройга қайтгандан кейин, Темурбекга хайрихоҳ бўлган амирларни ўлдирди. Булар дард устига чипқон бўлди. Икки ўртадаги зиддиятни чуқурлаштирди. Дарҳақиқат, икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас экан, аслида!

Амир Хусайн тиниб-тинчимади. Лекин курашда ифво, миш-миш тарқатиш усулини қўллади. Бу сафар у кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қабиҳ ишга қўл урди. У хон билан Темурбек орасига раҳна солди. Воқеа бундай содир бўлди. Амир Хусайннинг одамлари Самарқанд бозорида «бизлар Темурбекнинг фалон касга ёзган мактубини қўлга туширдик. Мактубда Тормоширинхоннинг қизи амир Хусайндан ҳомиладор эмиш, — деб ёзилган эмиш», — деган гапларни тарқатдилар. Ўша кунлари кимдир шундай мазмундаги хатни хоннинг эшик оғасига ҳам олиб бориб топширди. Дуржихон хатни Тормошириннинг беваси Урда хотиннинг қўлига берди. Урда хотин хатни ўқиттириб, бутун саройни бошига кўтарди.

Темурбек билан амир Хусайинни қарғаб-шилғаб, икка-лаларини ҳам тутиб келтириб, ясоққа етқазини талаб қилди. Хон тезлик билан Қеш билан Соли саройга ясовул жўнатмоқчи бўлди. Лекин, ўйланиб кўриб, фақат Темурбекни чақиртирди. Амир Хусайинни тутиб келиш фикридан эса қайтди. «Аввал обдон текшириб, ҳақиқатни аниқлайлик. Амир Хусайн қочмас!» — деди у вазири аъзамга. Аслида эса у Хусайндан умидвор эди.

Темурбек бемаврид чақириқдан бир қадар ташвишланди. Йўлда хон ясовулининг димоғдорлиги эса уни яна ҳам чўчитди. Бошига аллақандай фикр-хаёллар келди. Нима гап, ўзи? Кўп ўйлади, лекин бирон айби эсига тушмади. Чақириққа сабаб бўлган бирон нарса хотирига келмади. Темурбек, ясовул ва унинг одамлари қош қорайганда Самарқандга кириб бордилар.

Аммо ўша кеч ва ҳатто эртасига ҳам, уни хон қабул қилмади. «Салтанат юмуши бирлан чақирилғонда, хон уни дарҳол қабул қиларди. Бу ерда бошқа гап борга ўхшайдур», — деган фикрга келди Темурбек. Хуллас. у бу чақириқдан яхшилик кутмади. Аксинча, «Ҳа майли, — деди у пировардида, — ҳамма нарса Худодин. Бошга тушганни кўз тортур. Пешонага не битилғон бўлса шу бўлур. Тақдирдан қочиб бўлмас».

Индинига эрталаб, нонушта ва хонсаломдан кейин Темурбекни кўринишхонага етаклаб киришди. Хон ёлғиз эмас экан. Ёнида гердайиб Ўрда хотин ўлтирган экан. Ёши анчага бориб қолгани билан тетик эди бу кампир. Муҳими, хонга ҳукмини ўтказарди. Темурбек шундан чўчиди. Расм-одатга кўра у тахт пойига келиб тиз чўкди, хоннинг этагини юзига суртди. Сўнг туриб, орқаси билан юриб бориб, сал нарироқда тиз чўкди.

Хон «хўш, нима қилдик», — деган маънода Ўрда хотинга қаради. У индамади. Шундан кейин хоннинг ўзи сўз очди.

— Хўш, бек, аҳвол нечук? Кешда не гаплар бор?

— Тинчлик, аълоҳазрат. Сизнинг тахту давлатингиз соясида ҳаммаёқ тинчлик. Райят эртаю кеч дуоингизда.

— Шундай денг? Ҳаммаёқ тинчлик, денг?

Хон муғомбирона тиржайди ва Ўрда хотинга маънодор қараб қўйди.

— Ҳа, тинчлик. Сизнинг рааё ва бароёга кўргузаётгон ғамхўрлигингиз туфайли...

— Бас, етар!, — Ўрда хотин унинг гапини шартта.

жесди. — Яхшиси, эл орасида юрғон миш-мишлардин сўзла! Ўзингни гўлликка солма, бек!

Урда хотин унга шу қадар қаттиқ тикилдики, кўзлари унинг кўксига нашта бўлиб қадалди.

Темурбек ўрнидан туриб, қўл қовуштирди:

— Йўқ, ҳазрати олиялари. Ўлимдин хабарим бор, миш-мишлардин хабарим йўқ.

— Қўй бу гапни, Темурбек! Ҳамма нарсани биласен. Ҳаммасини...

Урда хотин еб-ичиб юборгудай бўлиб унга тикилди. Сўнг қўшиб қўйди: «Ҳамма нарсани биласен. Фақат ўлимдин хабаринг йўқ». «Ўлим» сўзига алоҳида урғу берди у.

Хон ўлганнинг устига тепган қилди:

— Кўринишидин саломатлигингиз ёмонга ўхшамай-дур, Темурбек. Лекин, бир оз чарчагон кўринасиз. Кўнглингиз ҳам ғашга ўхшайдур...

Темурбек бу ва шунга ўхшаш пичинг гаплардан кейин ўрдага бемаврид чақирилганининг сабабларини англай бошлади. Урда хотиннинг «эл орасида юрган миш-мишлар» хусусида қилган гапларидан қандайдир ифвонинг қурбони бўлганини тушунди. Аммо сирни бой бермади. Ўзини дадил тутди ва хонга жавоб қилди:

— Йўқ, ҳазрати олийлари, худога шукр, соғ-саломатмиз. Ҳар қандай амр-фармонингизни бажаришга тайёрмиз. Буюринг, аълоҳазрат!

У ўрнидан турди ва икки букилиб, хонга таъзим қилди. Шу пайт Урда хотин ўгирилиб, хонга жиддий бир кайфиятда қараб қўйди ва «фурсати келди, буюринг!», деган маънода ишора қилди. Дуржихон ўзини унинг гапини эшитмаганга солди, сўнг тўшакча қатидан тўрт букланган қоғозни олиб, Темурбекга узатди.

— Ўқингиз, бек. Ун чиқариб ўқингиз, биз ҳам эшитайлик. Темурбек хатни ун чиқариб ўқимади. Бир кўз югуртирди-ю, хонга қайтариб берди.

— Бу разилликка бизнинг заррача дахлимиз йўқ, аълоҳазрат, ҳазрати олиялари!

Хон индамади. Лекин Урда хотиннинг жазаваси тутди.

— Шундай де? Заррача алоқанг йўқми? Тонма, бек. Елгон сўзлаш эр кишига ярашмайдур. Бировнинг жуфти ҳалолани маломат қилишга уялмадингму, беномус!

— Бунақа ишдин ҳазар қиламен, хон она. Ишонинг. Энди хоннинг жаҳли чиқди.

— Бундин чиқди хатни сиз ёзмагонсиз. Унда параштаму? У осмондин тушдим, ё ер қаъридин чиқдим?

Темурбек ўзини аввалгидай тутди. Совуққонлик билан жавоб қилди:

— Бу хатни мен ёзгон эрмасмен, ҳазрати олийлари. Керак бўлса қасам ичишга тайёрмен.

— Унда ким ёзгон, сизнингча? Ёзмагонингизга далил-исботингиз борму?

— Йўқ, далил-исботим йўқ. Аммо буни исботласа бўладур.

— Қандай қилиб? — Хон Темурбекдаги кайфиятни кўриб, таажжубланди.

Темурбек аввалгидай оғир-босиқлик билан жавоб берди:

— Девони расоилингизда улус ҳокимлари ва бошқа мамлакат ҳукмдорларидин келгон мактублар бор. Муншийларингиздин биронтасига буюринг, ушбу мактубни ўша мактублар бирлан солиштирсунлар. Қалаванинг учи чиқиб қолар, чиқмаса...

— Унда нима қиласиз? Сиз айтгон қалаванинг учи чиқмаса?

— Унда не ҳукм қилсангиз, бош эгурмиз.

Темурбек бошқа ҳеч нима демади. Бунинг энди фойдаси йўқ эди. Ҳамма нарса худодан. Хон ҳам бошқа бир сўз демади. Бироздан кейин хон мирзабошини чақириб, унга мактубни берди.

— Обдон текширингиз. Жавоби эртадин кечга қолмасун!

— Бош устига, олампаҳо!

Мирзабоши чиқиб кетгандан кейин хон Темурбекга ҳам ижозат берди. Сўнг ясовулбошига «унга кўз-қулоқ бўлиб туринглар!»,—деб буюрди.

Эрта ўтиб илдинга Темурбекни яна хоннинг ҳузурига чақиртиришди. Бу сафар унинг чехраси очиқ ва нимадандир хурсанд эди. Одатдаги салом-алиқдан кейин эшик олдида қўл қовуштириб турган эшик оғога буюрди:

— Темурбекка бир кимхоб тўн, бош-оёқ сарупо олиб чиқ!

Хон Темурбекка бошқа бир нима демади. Унга юртига қайтишига ижозат берди.

Кейин маълум бўлдики, ўша мактубни, Темурбек ўйлагандай, бошқа киши—амир Хусайн ёзган экан. Хон унинг орқасидан Соли саройга ясовулбошини жўнатди..

ДАРВЕШЛАР

1367—1369 йиллари амир Хусайн билан Темурбек ўртасидаги муносабатлар оғир кечди. Амир Хусайн ўртада тузилган сулҳга риоя қилмади ва Темир қонунининг шимолидаги вилоятларга: Насаф, Кеш, Самарқанд, Бухоро, Хўжанд ва ҳатто Фарғонага ҳам кўз олайтирди. Темурбекни йўқ қилиб, бутун Чигатоё улусини ўзига бўйсундириш пайига тушди.

Хулласи калом, охири иккала тараф ҳам лашкар йиғишга жон-жаҳди билан киришди. Темурбек бунга мамлакатнинг шимолий ва шарқий ҳудудларини мустаҳкамлашни баҳона қилса, амир Хусайн Бадахшон шоҳлари, Қобул ва Қандаҳорда турган амирларнинг бўйин товламачилигини сабаб қилиб кўрсатарди. Лекин иккаларинининг ҳам амирлари орасида яқдиллик йўқ эди. Шунинг учун ҳам улар бирдан уруш бошлолмай ўлтиришди. То 1370 йилнинг баҳоригача икки ўртада бордикелди бўлиб турди. Икки тарафнинг элчилари бўзчининг моқисидай Балх билан Кеш орасида қатнаб турдилар.

Ҳижрий 771 йил шаъбон ойининг ўрталари (1370 йил 13 март) эди. Темурбек амир Жоку барлос, Сайфиддин барлос ва Аббос баҳодирни бирдан ҳузурига чорлаб қолди. Дуои—фотиҳадан кейин улардан ҳол-аҳвол сўради, сўнг лашкар ва амирларнинг кайфиятини суриштирди. Одатда катта юришлар олдида шундай қиларди у. Буни амирлари яхши билишарди. Шунинг учун ҳам тасодифан қилинган чақирикдан таажжубланмадилар.

Лекин, асосий гап эртаси кунин, ҳамма кенгашга тўпланганда айтилди.

— Балхдин хабар бор, — деди Темурбек кенгашни бошлар экан. — Маълум бўлишича, амир Хусайн рамазони шарифни ўтказиб, Мовароуннаҳр устига юриш бошламоқчи эрмиш. Хўш, нима қилдик? Муҳтарам амирлар ва бекларнинг бу хусусдаги фикрлари қандай?

Темурбек йиғилганларнинг юз-кўзига диққат билан

разм солди. Лекин ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳатто Олий ўрдуда катта ҳурмат—эътиборга эга бўлган Жоку барлос, амир Сайфиддин, Сор Буғо ва Аббос баҳодир ҳам бирон фикр айтишга ботинолмадилар. «Ҳа, тинимсиз урушлар ҳамманинг жонига теккан, — деди Темурбек, — нима бўлса ҳам шу охиргисига туриб берсалар бўлди». Орага тушган чуқур сукунатдан кейин Темурбек яна амирларнинг юзига тикилди. Унинг кўзларидан ўтинч ва ёлвориш аломатлари сезилиб турарди. Шундан кейин ҳам ҳеч ким чурқ этмади. Амирларнинг меҳрсиз ва қаҳри қаттиқлиги амирзодаларга, айниқса Жаҳонгир билан Умар Шайхга тегиб кетди. Улар шиддат билан ўринларидан турдилар ва отасига чуқур таъзим қилдилар. Амирзода Жаҳонгир сўз бошлади:

— Отажон, буюринг, ҳар қандай амр-фармонингизга тайёرمىз!

— Ҳали жонимиз битта эркан, мингта бўлғонда ҳам сиз учун фидо қилурмиз, — деди Умар Шайх мирзо.

Шундан кейин беклар бир қадар юмшадилар. Бирин-кетин ўринларидан туриб, Темурбекка қуллуқ қилдилар. Темурбекнинг кўнгли ёришгандай бўлди. Уғилларининг фидойилиги ва амирларининг садоқати уни тўлқинлантириб юборди. У ҳатто кўзига ёш олди. Бу нарса энди бўлаётгани йўқ. Ҳар сафар, вазият оғир бўлганда, шундай бўларди, ўзи. Шундай қилиб, ўша кунги кенгашда амир Ҳусайн устига юриш бошлашга қарор қилинди.

— Шундай бўлгани маъқул, — деди Жоку барлос Темурбекнинг ҳузуридан чиқаётиб Аббос баҳодирга, — Қашқирни инда босган дуруст...

Балхга юриш бошланди. Йўл-йўлакай теваарак—атрофнинг қўшини келиб Темурбекка қўшилди. Лашкар Айвож кечувидан ўтди. Хулмга етганда эса амир Ҳусайннинг Қундуздаги ноиб амир Улжойту ва Бадахшон водийсидан Шоҳ Муҳаммад ҳам келиб унга қўшилдилар. Бир-икки кундан кейин Олой тарафдан амир Қайхусрав ҳам одамлари билан келди. Темурбек ийди рамазонни Элбурз тоғининг кунботар тарафига жойлашган Элбурз қалъасида қарши олди. Шу ерда ҳайитнинг иккинчи куни қурилтой чақирилиб, Чигатой наслидан бўлган Суюрғатмиш ўғлон хон этиб сайланди. Амир ва саййидзодалар: саййид Барака, Абулмаолий

Худовандзода, Али Акбар тожу-тахтга Темурбекнинг ўзини муносиб кўрдилар.

— Йўқ, — деди Темурбек қатъият билан, — Суюрғатмишхон Чингизхон авлоди эрур. Биз эрсак қорасуяк-миз. — Шундай деди-ю, тўғри бориб, Суюрғатмиш ўғлонни даст қўлтигидан олди ва олиб бориб оқ кигизга ўтқазди. Кигизнинг бир учини Темурбекнинг ўзи тутди.

Қурултойнинг эртасига Темурбек қўшинларни Балх устига етаклади. Лашкар шаҳарни чор атрофдан қуршаб олди. Лекин қамал жанглари кўпга чўзилмади. Бор-йўғи икки кун давом этди, холос. Шахристон ишғол этилди. Лекин амир Ҳусайн турган ички қалъани олиш қийин бўлди. Орадан яна икки кун ўтгач, қалъадагиларнинг аҳволи оғирлашиб қолди. Ҳеч қаёқдан ёрдам келмади. Бунинг устига амирлар орасида бузилиш бошланди. Амир Ҳусайнни бандга олиб, рақибига топшириш пайига тушиб қолганлар ҳам бўлди. Бундай шароитда амир Ҳусайн нима бўлса ҳам жонини омон сақлаб қолишни ўйлади. «Менга на тожу тахту ва на мансаб керак эмас, энди. Жоним омон қолса бас!», — деди у ўз-ўзига ва яна сулҳга майллик кўрсатди. Ва ўша кунёқ Темурбекнинг олдига сулҳ сўраб, ўгли Хонд Саидни юборди. Ёнига йприк амирлар ва уламодан қўшди. Амир Ҳусайн сулҳ бўлишига ишонди. Чунки, Темурбекнинг бағри кенг, кечиримли одамлигини яхши биларди. Ундан ташқари, элчиликка Хонд Саидни юборяпти. Наҳотки туғишган жиянига йўқ деса? Темурбекнинг қариндошжонлигини ҳам билади. Ва яна ҳамма мансаб ва мартабалардан кечиб, ҳаж зиёратига кетмоқчи...

Темурбек сулҳ хусусида кенгаш чақирди.

— Ҳусайнбек ортиқча қаршилиқ кўрсатиш фойдасиз эрканлигини англабдур. Сулҳ сўраб нома бирлан элчи юборибдур, — деди у тўдланганларга.

Одатдагидай ҳеч ким биринчи бўлиб фикр айтишга журъат қилмади. Шундан кейин Темурбек ўнг тарафида ўлтирган пирига мурожаат қилди:

— Пирим, не қилайлик? Маслаҳатингизга муштоқ-миз.

Саййид Барака бир зум ерга қараб индамай ўлтирди. Сўнг бошини оҳиста кўтариб, руҳонийларга хос вазминлик билан деди:

— Мўмин-муфълмоннинг бир-бирига кина-қудрат

сақлаб юриши, ехуд бир-бирининг қонини тўкиши гуноҳу азим ҳисобланадур. Бош эгиб сулҳ сўрагон эркан, уни кечирган маъқул.

Пир шу ерда тўхтаб, у ёқ-бу ёғига назар ташлаб олди. Лекин муҳим бир гап айтмади. «Яна ихтиёр ўзларида», — деб қўшиб қўйди.

Лекин мажлис аҳли бунга «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Темурбек эса бошда пирининг мақсадини англаб, унга мойиллик қилди. Эгилган бошни кесадиған одати йўқ эди унинг. Аммо, ким билсин яна? Бугун сулҳ тузиб олиб, эртага қанақа каромат кўрсатади бу одам. Хусайнбекнинг бунақа сулҳларини, ҳатто, аҳду паймон ва қасам билан мустаҳкамланғанларини ҳам, бузгани кўп бўлған. Темурбекнинг боши қотиб, ўйланиб қолди. Шу ерда раҳматлик отасининг бир гапи эсига тушди. Тарағой баҳодир бир кун ўғлига бундай деган эди: «Сенга ёмонлик қилған, макру ҳийла ишлатиб, ўлдирмоқчи бўлған бўлса ҳам, жангоҳда бошингга қилич кўтарған бўлса ҳам, кейин бош эгиб ҳузурингга келса, уни кечир». Шунини ўйлаб, у бир қадар юмшади. Инсонпарварлиги уйғонди, олийҳимматлиги тутди.

— Пиримизнинг азму қарори шул эркан, — деди у охири мажлис аҳлига мурожаат қилиб, — майли, Хусайнбекнинг гуноҳидин ўтдик.

Эртаси кунини эса элчиларни чақиртириб, Хонд Саидга «Отангизнинг гуноҳидин ўтди, амирзода. Ҳеч хавотир олмай Олий ўрдуга келаверсинлар», — деди.

Элчилар шаҳарга қайтиб келишгач, амир Хусайн ўша тобдаёқ Темурбекнинг ҳузурига боришга қарор қилди ва икки эски мулозими ва навқарларини олиб йўлга чиқди. Лекин, Хожа Рушноий кўчасига борганда, уни ваҳима ва қўрқув босди. Темурбек уни кечирмасачи? Дарҳол жаллоднинг қўлига топширса-чи? Шуларини ўйлаб, ниятидан қайтди. Отининг жиловини масжиди жомеъ тарафга қараб бурди.

Амир Хусайн ўша кечани масжид ёнидаги хонақоҳда ўтказди. «Парвардигори оламнинг карами кенг. Лутфу эҳсонини чексиз. Тонг отсин-чи, яратған эгам ўзи йўл кўрсатар», — деди у ўз ўзига. Лекин, ўша кечанинг ўтиши жуда қийин бўлди. Мишжа қоқмай хонақоҳнинг шипига термилиб ётди. Намози бомдодни шу ерда ўқиди. Шу ерда тунаб қолған мусофирлар билан бирга нонушта қилди. Сўнг хонақоҳдан чиқиб, Ҳиндувон дарвозаси тарафга қараб йўлга тушди. Хулм тарафга шу

дарвоза орқали бориларди-да. Лекин, хонақоҳ енида хунук бир воқеа юз берди. Муюлишдан чиқиб қолган дарвеш либосидаги одам уни таниб қолди.

— Ассалому алайкум, бек! Йўл бўлсун?

— Қимсиз? Худо ҳаққи, мен сизни таниёлмай турибмен.

Амир Хусайнни ваҳима босди. Ким бўлди, бу одам? Нега мана шу ерда пайдо бўлди? Теварак-атрофни кўздан кечирди. Ҳеч кимса йўқ. Нима қилса экан? Улдирсаммикин, уни? Бунга қурби етади. Енида қуроли, шериклари бор. Лекин қўли бормади. Ваҳима ва қўрқув унинг тамом вужудини чулғаб олган эди.

Дарвеш унга яна бир-икки дақиқа тикилиб турди, сўнг «маъзур тутсунлар, тақсир, балки янглишгандурмиз», — деди-ю, унга чуқур таъзим қилиб, Ҳиндувон дарвозасига қараб кетди.

Амир Хусайн ҳақиқатан ҳам қўрқиб кетди. Дарвеш либосидаги бу одамни илгари қаердадир кўрган. Лекин қаерда? Буни эслолмади. Нега у сирли бир оҳангда «балким янглишгандурмиз», — деб қўйди. Йўқ, бунда бир сир бор. Албатта бор, дарвеш бу ерда бекорга пайдо бўлмаган, ўзи. «Уни ҳозироқ қайтариш керак. Гаплашиб олиш керак у билан», — деди амир Хусайн ичида ва «дарҳол қайтариб келинглар», — деб икки навкарини унинг орқасидан жўнатди. Ўзи эса қайтиб хонақоҳга кирди. Дарвешни шу ерда кутди.

Амир Хусайннинг мулозимлари ҳалиги дарвешни мақбарайи Иброҳим Адҳам ёнидан топдилар. Ўзига ўхшаган бошқа бир дарвеш билан гаплашиб ўлтирган экан у.

— Қани турсинлар, тақсир. Сизни бек жаноблари йўқладилар. — Навкарлардан бири уни қўлтиғидан олиб тургизди....

Амир Хусайн минг бир хаёлга бориб ўлтирган эди, дарвешни кўриб суюниб кетди. «Ҳайрият, узоққа кетмаган экан», — деб шукр қилди.

— Марҳамат, ўлтурсинлар, тақсир. — Амир Хусайн дарвешга қаршисидан жой кўрсатди. Амир Хусайн ўй сурди: Борди-ю Темурбекнинг ҳуфяси бўлса-чи? Нима бўлса ҳам иложини қилиб у билан тил топишиб олади. Олтини бор-ку, ахир. Олтиннинг кучи эса маълум. У ҳамма нарсага қодир. Амир Хусайннинг ишончи комил. Энди ишқилиб дарвеш билан тил топишса бас.

Дуоин фотиҳадан кейин амир Ҳусайн мулозимлари ва навкарларига «бизни холи қолдиринглар!», деб ишора қилди. Улар чиқиб кетишгандан кейин дарвеш билан амир Ҳусайн бир муҳлат бир-бирларига узоқ тикилиб жим ўлтиришди. Шу аснода амир Ҳусайн ҳар турли ўйга борди: «Нима қилсам экан, уни? Ўлдирсаммикин? Ё олтин берсам, кўнармикин?» Дарвеш ҳам анойилардан эмасди. Қуроқланган. Ҳушёр. Ҳамма нарсага шай бўлиб ўлтирарди.

Хуллас, амир Ҳусайн пора бериб қутулиш йўлини кўзлади. Ва қўлидаги қимматбаҳо узуклардан бирини ечди ва қўйнидан бир халта ақчани олиб қўшиб, дарвешга узатди:

— Олинг, тақсир буларни. Бир кунингизга яраб қолар.

Дарвеш шошиб-пишиб унинг қўлидан узук билан халтани олди ва апил-тапил киссасига уриб, олийҳиммат бу одамга қуллуқ қилди:

— Раҳмат, тақсир! Сиз бизга бирни бердингиз, Тангри таолло сизга мингни берсун! — У қўлини кўтариб валенеъматини узундан-узоқ дуо қилди.

Амир Ҳусайн хотиржам бўлди. Дарвеш ришватни олди. Нажот йўли очилгандай бўлди энди. У дарвешга тик боқди:

— Туя кўрдингму?

— Йўқ, жаноб?

— Боракалло, киссангдагилар бирлан Маккатиллога уч марта бориб келсанг бўлади.

— Қуллуқ, жаноб!

Амир Ҳусайн дарвешга яна бир марта тик боқди. Сўнг чап қўли билан оҳиста соқолини силаб қўйди. Бу «оғзингдан гуллаб қўйсанг, кўрадиганингни кўрасан!», — дегани эди. Дарвеш огоҳлантиришни уқди ва қўллари кўксига қўйиб: «Йўқ, жавоб, ўлибманму», — деди.

Шундан кейин дарвеш хайр-хўшлашиб, хонақоҳдан чиқди.

Амир Ҳусайн дарвеш чиқиб кетгандан кейин яна ўйга ботди. У ким бўлди, ўзи? Илгари уни қаердадир кўрган. Лекин, қаердалиги эсига тушмади. Кейинги йиллари бўлиб ўтган воқеаларни бирин-кетин эслади. Лекин, барибир, дарвешнинг кимлигини билолмади. Сўнг, навкарларидан бирини чақириб буурди:

— Унга кўз-қулоқ бўлиб юр! Соясини ўзингдин қочирма!

— Хўп, бўлади, жаноби олийлари.

Навкар шу заҳотиёқ дарвешнинг изидан тушди. Қаёққа борса, ўша ёққа борди. Лекин, Чорсудаги Исмоил арманининг қаҳвахонасига борганда уни кўздан қочирди. Кўп қидирди. Уни қаҳвахонадан ҳам, бозордан ҳам топмади. «Худо урди мени. Энди бек жанобларига нима дейман?» Навкар умидини узиб, саҳҳофнинг дўкони олдида турган эди, дарвеш «лип» этиб Тоқи заргарондан чиқиб қолди. «Хайрият, — деди навкар, — Худога айтганим бор экан!». Яна дарвешнинг изидан тушди. Лекин, кўп ўтмай уни яна йўқотиб қўйди. Навкар қидира-қидира уни илгари кўрган ерга — мақбарайн Иброҳим Адҳам ёнига борди. Лекин у ердан ҳам топмади, уни. Мақбара ёнида ўлтирган шериги ҳам қаёққадир ғойиб бўлибди...

Аслида ҳар иккала дарвеш ҳам амир Қайхусравнинг хуфялари эди. Амир Ҳусайн билан кўришган дарвеш хонақоҳга бормасдан олдин шу ерда бўлиб, боргани шеригига айтган экан. У эса зудлик билан Олий ўрдуга бориб, бундан Қайхусравни хабардор қилди. Қайхусрав тезлик билан ўн-ўн икки йигитни дарвеш қиёфасига киргизиб, Балх қўрғонига жўнатди.

— Уни тириклайин тутиб келинсун! — деб буюрди амир Қайхусрав «дарвеш»ларга.

...Амир Ҳусайн юз берган воқеани англаб тамом кайфияти бузилди. Дарвеш Темурбекнинг одами эканига энди шубҳаси қолмади. У шошиб-пишиб масжиди жомеъга борди ва унинг минораси ичига яширинди. «Энди бу ердин тополмайдилар», — деб ўйлади у. Бирмунча вақт минора ўртасида, зинада ўлтирди. Ташвиш, ваҳима кишини бетоқат қилиб қўяркан. Охири бўлмади ва миноранинг тепасига чиқиб, теварак-атрофга назар ташлади. Бирдан кўзи Дарвозайи ислом тарафдан келаётган дарвешлар тўдасига тушди. «Дарвозада турган посбонларга жин урдиму, ўзи! Нима учун уларни шаҳар ичкарасига киритдилар», — деди у дарғазаб бўлиб. Лекин шу ондаёқ эсига тушди: ахир дарвеш халқи-эркин халқ. Қаёққа бораман деса, ихтиёри ўзида. Йўлини ҳеч ким тўсмайди. «Ё, ҳу ё Оллоҳ. Ҳақ дўст, ё, Оллоҳ!» — деб истаган тарафига кетаверади. Амир Ҳусайн анча вақтгача уларни кузатиб турди. Дарвешлар эса ҳеч қаёққа қайрилмай тўғри масжидга қараб келардилар. Амир Ҳусайн уларнинг шунчаки жўн дарвешлар эмаслигига шубҳаси қолмади энди ва шошиб-пи-

шиб минорадан тушиб, ўзини таҳоратхонага олди... Лекин бу ерда ҳам қутилиб қололмади. Дарвешлар уни барибир тутиб олишди.

Амир Хусайн нима дейишини билмай, қалт-қалт титраб турарди. Унинг бир пайтлар одамлар тик қарашга ҳайиққан ўткир кўзлари энди дарвешлардан меҳр-шафқат тилаб, мўлтираб турарди. Шу пайт дарвешлардан бири хуржунидан қоп билан арқон олди, иккинчиси хирқасининг пешини кўтариб, шопдай пичоғини қинидан суғирди. Амир Хусайннинг аъзойи баданини титроқ босди. Тиз чўкиб дарвешларга ёлворди:

— Нима қилсангиз майли, розимен. Фақат ўлдирманглар. Шафқат қилинглар.

— Бунақа зилдек махлуқни кўтариб юрамизму. Бошини олиб борсак бўлди-да, — деди ҳалиги пичоқ яланғочлаган дарвеш.

— Рост айтасен, Султон Али, — деди қоп кўтаргани. — Қопга солиб орқалаб олганимиз билан кўча-кўйда «бу нима?», деб миршабнинг одами суриштириб қолади. Унда нима деймиз?

— Дарвозадан ҳам олиб ўтолмаймуз уни, — деди яна биттаси.

Дарвешлардан бири бирдан уларни тўхтатди:

— Шошманглар, биродарлар, бунинг чораси бор. Ахир тирик тутиб келтирилсун, деб буюрилган-ку, — деб қолди Тўлан жарчи.

Нимани топди экан, деб ҳамма ҳайрон бўлиб Тўлан жарчига тикилди. Тўлан жарчи қўлтиқлаб олган тугинни ерга қўйди ва шошмасдан ечиб, ундан ғариб бир дарвеш хирқасини олиб, амир Хусайнга узатди.

— Буни кийиб олинг, аълоҳазрат. Фақат тезроқ. Фурсатимиз йўқ.

Амир Хусайн тирик қолганига шукр қилди ва апилтапил хирқани кийди.

— Э...э...ярашди. Муборак бўлсун!

— Худди ўзи бўлдилар-қолдилар.

— Кечагина улуснинг улуг зотларидин эрдилар. Бугун эрса бизга ўхшаб дарвеш! Ҳа-ҳа-ҳа!

Амир Қайхусравнинг «дарвеш»лари уни ўртага олиб, Темурбек билан Тормошириннинг қароргоҳига қараб йўл олдилар.

— Ё ҳу, ё Оллоҳ! Хақ дўст, ё Оллоҳ!

«ШАҲАРНИ ҚАЙТАДИН ТОШДИН БУНЁД ЭТУРМИЗ»

Амир Ҳусайн йўқ қилингандин кейин, июн ойи охирида, Темирбек билан Суюрғатмишхон аскарни олиб, Мовароуннаҳрга қайтишди. Балх ва унга қарашли ўлкаларга Мурод барлос ҳоким этиб тайинланди.

Улуғ амир билан хон ўшанда Қашқадарёнинг хушманзара жойларидан Хушмиш марғузориға келиб қўндилар ва ёзни ўша ерда сайру саёҳат билан ўтказдилар. Бир ҳафта ортиқроқ вақт шу зайлда кечди. Лекин хон ҳам, улуғ амир ҳам давлат ишларидан сўз очмадилар. Хон улуғ амирнинг оғзини пойлади. Улуғ амир эса бу хусусда биринчи бўлиб бир нима дейишдан ўзини тийди. Чунки, нима бўлганда ҳам хон-хонда! Эл-юртнинг инон-ихтиёри унинг қўлида. Сирасини айтганда, у Худонинг ердаги сояси.

Шунга қарамай, давлат ва сипоҳни қайта қуриш, вайрон бўлиб ётган шаҳарларни тиклаш ва обод қилиш масалаларини Темурбек бир дақиқа ҳам хотирдан узоқлаштирмади. Шулар ҳақида доимо ўйлаб юрди. Яқин орада қиладиган ишларини бир қадар режалаштириб ҳам қўйди. Лекин, хондан андиша қилиб, бунга бир ўзи қўл уришга ботинмади.

Бир куни, хонсаломдан кейин, Суюрғатмишхон ҳаммага ижозат берди-ю, лекин Темурбекни ҳузурда олиб қолди. Бир фурсат у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтиришди. Сўнг унга мурожаат қилди:

— Бек ҳазратларининг кўнглидин кечиб турғон фикрларини сезиб турибмиз. Мамлакат ва салтанат ташвишлари... Бизнинг хусусимизда ортиқча андишаға бормасунлар. Асло. Чунки аларнинг оғирлиғи барибир улуғ амирнинг зиммасиға тушадур. Мана, улус туфроғини жетеликларнинг зулмидин халос қилдингиз. Бекларнинг бебошлигини бартараф этдингиз. Эл-юрт тартиб-интизомға келиб қолди. Чиғатой улуси аввалғи аслиға қайтиб ҳам қолур. Балким ундин ҳам зиёда бўлур, иншоолло! Аларнинг барчаси сизнинг саъй-ҳаракатингиз, ақлу заковатингиз орқасидин бўлур, бек, ҳазратлари. Шунинг учун дилингиздоғини айтинг. Тортинманг, бек. Сиз ёмон ишға қўл урмағайсиз. Асло. Бизга бу аён. Инчунун, мамлакат ва салтанат хусусидағи барча режаларингизга қарши туратурғон еримиз йўқ.

Суюрғатмишхон бу гапларни шунчаки кўнгил ис-

таб эмас, балки дилдан айтаётгани унинг юз-кўзларидан аён бўлиб турган эди. У салтанатнинг барча юмушларини мана шу оғир-босиқ, ақл-фаросатлик, довюрак ва ишнинг кўзини билган одамнинг зиммасига ортаётган эди. Бунга Темурбекнинг ўзи ҳам ишонч ҳосил қилди. Лекин бу гаплар икки кишининг ўртасида бўляпти. Гувоҳсиз. Яна ким билади, у эртага, ё индин айниб қолмасмикин? Темурбекнинг кўнглидан шу фикр ҳам кечди. Қани энди, хон шу гапларини кўпчиликнинг олдида, масалан, кенгашда айтса... Шундай бўлса ҳам Темурбек хонга зўр ишончи учун миннатдорчилик билдирди ва мамлакат ва салтанат олдидаги долзарб ишларни ҳал қилиб олиш учун кенгаш чақириш масаласини ўртага ташлади.

— Эртадин қолдирмайин қилинатурғон зарур ишлар бор, хон ҳазратлари. Амирлар ва бекларни йиғиб, кенгашиб олсакмикин?

Темурбек хонга кўз остидан назар ташлади. У Темурбекни не дер экан, деб ҳушёр ўлтирган экан, кўзлариде ҳадик аломатлари пайдо бўлди. «Нима, ишонмадими? Нега яна кенгаш? Бошқа гап йўқмикан, ўзи?», деган хаёл кечди унинг кўнглидан. Темурбек индамади. Хон қаттиққўл ва бир сўзлик бу одамга бошқа бир нима дейишга ботинмади. Ниҳоят, «Нима бўлса худодин», деди у ичида ва Темурбекка кучсиз бир оҳангда деди:

— Майли, бек ҳазратлари кенгашни ихтиёр қилғон эрканлар, бўлақолсун.

Шу тариқа улар кенгаш чақиришга қарор қилдилар.

Кенгаш эртаси ўтиб индинга, жумъа куни чақирилди. Унга беклар ва амирларнинг барчаси тўпланди. Лекин яна аввалги вазият. Хон ҳам, улуғ амир ҳам мажлисни очишга ботинолмадилар. Уртага сукунат чўқди. Амир Сайфиддин Жоку барлосга маънодор қараб қўйди. «Сиз ёши улуғимизсиз. Ҳеч бўлмаса сиз жазм қилинг», — демоқчи бўлди. Жоку барлос уни англади ва хон билан Темурбекка мурожаат қилди:

— Ҳамма йиғилди, чамаси. Бошласак ҳам бўлар.

Хон бош ирғаб, маъқуллади, сўнг «ўзингиз бошланг» деган маънода ўнг тарафида ўлтирган Темурбекга қаради. Темурбек қўл қовуштириб, унга миннатдорчилик билдирди ва «ўзлари бошлаб берсинлар», — деб ишора қилди.

— Биз улуғ амир иккимиз, — деб сўз бошлади хон, ўтган куни мамлакат ва салтанат ишлари хусусида

маслаҳатлашиб олгон эрдик. Шу хусусда сизларнинг ҳам маслаҳатингизни олмоқчимиз.

Шу ерда хон «бу ёғини ўзингиз бошқараверинг», деган маънода Темурбекка бир қараб қўйди. Хон ихтиёрни унга ўзи бериб қўйгандан кейин буёғига эътирозга ўрин йўқ. Темурбек мажлис аҳлини бир-бир кўздан кечиргандан кейин муддаони баён қилди:

— Эл-юрт мўғулдин халос бўлди. Амир Ҳусайн бирлан бебош беклар оролдин кўтариб ташланди. Энди тез фурсатда мамлакат ва салтанатни интизомга келтирилмаса бўлмайду. Чунки ғанимлар теварак-атрофдин пойлашиб турибдилар. Қалъалар ва шаҳарлар эрса Чингизхон хуружидин бери вайрон бўлиб ётибду. Тез орада бунинг чора-тадбири кўрилмаса, яна босқинга қолишимиз икки эмас...

Темурбек давлат тизимини шакллантириш, шаҳар ва қалъаларни таъмирлаш ва тиклаш хусусида ўз режаларини ўртага ташлади. Сўнг маблағдан сўз очди:

— Қалъаларни таъмирлаш ва мустаҳкамлашга ҳозирча ақчамиз йўқ. Чунки, ҳали хазинанинг ўзи йўқ. Бу ишни шахсий маблағимиз ва ҳашар йўли бирлан бажаришимиз зарур, жаноблар.

Бир оз кечган сукунатдан кейин Темурбек яна сўзида давом этди:

— Хон ҳазратлари билан келишиб, оғамиз Жоку барлос ва мўътабар амирлардан Сайфиддин бирлан Искандарни туманбоши, Ардашир қавчинни тавочигирлик лавозимига тайинлашга қарор қилдик.

Шу ерда у бошқа туманбоши, мингбошилар, юзбоши ва ўнбошиларни ҳам номма-ном айтди. Кейин у яна бир янгиликни мажлис аҳлига эълон қилди.

— Урф-одат бўйича лашкар ҳарбий юришлардин кейин уй-уйига қўйиб юборилур эрди. Урдугоҳ эрса деярли лашкарсиз ва қўриқчисиз қоларди. Худо кўрсатмасин, душман кўз оғриғидай бирдан пайдо бўлиб қолса, ўрдугоҳнинг аҳволи не кечур? Лашкар йиғиб келиш учун эрса фурсат керак. Хон ҳам асир олинади, ҳукумат ҳам. «Подшоҳсиз салтанат эрса бошсиз танаду». Шунинг учун қорвул қисмини кучайтириш, онинг умумий сонини кам деганда йигирма минг кишига етказиш лозим. Ва яна ўн минг кишилик мунтазам бир ҳарбий қисм ҳам тузиш даркор. У доимо пойтахт, ёки ўрдугоҳга яқин бир жойда турсун. Ва подшоҳнинг ихтиёрида

бўлсун. Ундан оғир пайтларда, уруш тақдири ҳал бў-
турғон пайтларда фойдаланиш мумкин. Бу жуда за-
рур, жаноблар.

Темурбек армияни қайта қуриш борасида яна бир-
иккита фикр айтди. Амирлар бошда ажабландилар.
«Қадимдин қолган урф-одат ва тартибларга ўзгарти-
ришлар киритишга не ҳожат бор эркан?», — деб тааж-
жубландилар. Кейин, ўйлаб кўриб, охири кўндилар.

Шундан кейин бўлажак давлатнинг пойтахти маса-
ласи кўрилди. Лекин унинг ҳал қилиниши осон кўчмади.
Жоку барлос «пойтахт Қарши бўлсун», — деб туриб
олди. Хон ҳам шунга тарафдор экан, «Қарши» сўзини
эшитиб, кўнгли ёришиб кетди. Элчи Буғо Кешни тан-
лади. Темурбекнинг кўнглини топмоқчи бўлиб шундай
қилди, чамаси. Ахир, Кеш унинг ота юрти эди-да! Эл-
чи Буғо Темурбекнинг кўзларига тикилди. Лекин
мойиллик аломатини сезмай, бир оз хижолат
бўлди.

— Самарқанд, — деди Темурбек бошқа фикр ай-
тувчилар бўлмагандан кейин, — қадим замонлардин бе-
ри Туркистон заминга пойтахт бўлиб шелған. Искан-
дар Зулқарнайн ҳам уни пойтахт қилғон эрди. Фикри
ожизимизча, Самарқандни салтанат пойтахти қилғо-
нимиз маъқул, жаноблар. Шундай эрмасму?

Темурбек хонга қайрилиб қаради. У ноилж рози
бўлди. Бош амирнинг раъйини қайтаришни истамади.
Сўнг Темурбек сўзида давом этди:

— Самарқанд Чингизхон хуружидин бери ярим вай-
ронага айланиб ётибдур. Халқининг қарийб ярми кўп
йиллардин бери давом этиб келаётғон уруш-таллошлар
оқибатида теварак-атрофга кўчиб кетғон. Азиз-авлиё-
ларнинг мазорлари ҳам бузилғон. Шаҳарнинг хосори
ва деворлари ҳам йўқ. Шаҳристоннинг олти дарвозаси
ҳам йиқилуб ётибдур. Буларни тез фурсат ичида тик-
лаш ва янги иморатларни бунёд этиш лозим. Бу иш
тепасига жаноби амир Довудни қўйсак. Теварак-атрофга
тарқалиб кетғон самарқандликларни йиғиб келишни
ҳам амир Довуднинг зиммасига юкласак.

Темурбек яна хонга қаради. Суюрғатмишхон бош
ирғаб, улуғ амирнинг аҳдини маъқуллади.

— Самарқанд лойдин бино қилинғонлиги сабабли
ҳам бузилишга юз тутди. Биз уни тошдин бунёд этур-
миз, душман қўли бошқа унга етмасун, — деди Темур-
бек кенгаш поёнига етиб қолай деганда.

«ТҲХТАМИШ УҒЛОН ИЛГАРИ БИЗГА УҒИЛ МАҚОМИДА ЭРДИ»

Кейинги йилларда Тўхтамиш ўғлон яна ғимиллаб қолди. Амир Темур Қорабоғда турганда у катта қўшин билан келиб, Туркистоннинг шаҳар ва қишлоқларини босди. Бир сафар Хоразм ҳокими Хусайн сўфи билан қўшилиб Бухоро, Қоракўл атрофидаги ерларга бостириб кириб, халқни талади. Ушанда Қозонхоннинг Занжир саройини ёқиб юборди. Ҳазрат соҳибқирон Мовароуннаҳрда бўлганида эса у Озарбайжонга бостириб кириб, унинг шаҳар ва қишлоқларини талон-тарож қилди. Бир сафар у Табризни ҳам босиб олди.

Энг даҳшатлиси шу бўлдики, у Қора Юсуф ва Малик Барқуқ билан Амир Темурга қарши иттифоқ тузиш пайига тушди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқирон ўша йили Озарбайжонда қолди ва 1394-95 йил қишини Қорабоғда ўтказди.

— Не қилмишимиз учун бу баттол кўпдин бери бизга ёвлик қилиб қолди? — деди Темурбек бир кун кечқурун ўзи ёлғиз қолганда. — Ахир бир замонлар, сарсон-саргардон бўлиб юрганида, ҳимоямизга олгон эрдик-ку, уни! Оқ ўрда тахтини Урусхондин олиб берган ҳам биз эдик-ку! Шу ерда ҳазрат соҳибқирон Тўхтамиш ўғлоннинг ўша кунларини эслади.

Темурбек катта қўшин тўплаб Мўғилистонда, Қамариддинга қарши уруш олиб бораётган эди. Бирдан Самарқанддан чопар келиб қолди. Чопар Тўхтамиш ўғлон Урусхондан энгилиб, Самарқандга қочиб келгани ҳақида хабар олиб келганди. Темурбек ўйлаб-ўйлаб, қўшиннинг бир қисмини амирзода Умар Шайх бошчилигида Иссиқкўлда қолдириб, ўзи зудлик билан Самарқандга қайтди. Тўхтамиш ўғлон зор-зор йиғлаб, кейинги йилларда бошидан кечган воқеаларни ҳазрат соҳибқиронга сўзлаб берди.

— Урусхон отамни ўлдирди. Узимни эрса сарсону саргардонлик кўйига солди. Ердан беринг, аълоҳазрат. Яхшиликларингизни эсимдин чиқармайдурмен. Бир умр сизга ўғил бўлиб қолурмен,— деди у Темурбекнинг оёқларига йиқилиб.

Темурбек ундаги салоҳият ва шижоатни кўриб, уни қўллаб-қувватлашга қарор қилди.

— Ҳафа бўлманг, шаҳзода. «Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, қолгон ўн беши ёруғ келур», дейишган доно-

лар. Ахир Урусхонга ҳам Худонинг боққан балоси бордир!

— Раҳмат, ҳазрати олийлари. Ердан беринг, отамнинг қасосини олайин. Яхшиликларингизни ўла-ўлгунча унутмайдурмен. Иншолло, қайтарурмен, албатта. Мен қайтаролмасам, болаларим узар.

Тўхтамиш ўғлон ўзини яна ҳазрат соҳибқироннинг оёғига отди. Ушанда у Самарқандда бир ойга яқин турди. Амир Темур унга кўп ҳурмат-эҳтиром кўрсатди. Сўнг уни, озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва аскар бериб, Дашти қипчоққа узатиб қўйди. Лекин Тўхтамиш бу сафар ҳам мағлубиятга учраб, яна Самарқандга қочиб келди. Ҳазрат соҳибқирон унга қайтадан ёрдан кўрсатди. Аммо бу сафар ҳам Тўхтамиш ўғлон ғалабага эриша олмади, Саброн ёнида бўлган урушда енгилб, қолган-қутган одами билан Сайхун бўйига чекинди. Урусхоннинг одамлари уни изма-из қувиб келдилар ва дарёдан сузиб ўтаётганда Қозончи баҳодир уни бир неча еридан заҳмдор қилди. Тўхтамиш ўғлон минг азоб билан дарёдан ўтиб олди-ю, лекин қирғоққа чиққанда ҳушидан кетиб йиқилди. Ҳайриятки, Амир Темур унинг кетидан юборган Идику барлос қўшини билан шу атрофда турган экан, илк саҳарда уни топиб олди. Идику барлос Тўхтамиш ўғлонга табиб ва қўриқчи аскар қўшиб, Самарқандга жўнатди. Темурбек яна унинг бошини силади, муолажа қилдирди. Бир ярим ой деганда у соғайиб кетди. Ҳазрат соҳибқирон кўмак бериб, уни яна Дашти қипчоққа жўнатди. Лекин яна бўлмади.

Охири, 1376 йили, ҳазрат соҳибқирон қўшинни олиб, Урусхон устига ўзи отланди. Ва Жайрон қамишда уни енгиб, Оқ ўрда тахтини Тўхтамиш ўғлонга олиб берди...

Ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишдан қаттиқ хафа бўлди. Шунча қилган яхшиликларига жавоби шу бўлдими, унинг?! Тахту салтанатга эга бўлиб, куч-қудратга тўлгандан кейин кўрсатиб турган кароматини қаранг, уни! «Йўқ, у энди бизга эл бўлмайди», деди Темурбек охири ва баҳор келиши билан Тўхтамиш билан Олтин ўрдани бир ёқлик қилишга қарор берди. Бутун қиш Тўхтамишхонга қарши урушга ҳозирлик кўриш билан ўтди. Баҳор бошларида юриш хусусида катта кенгаш чақирилди. Амирлар, хусусан, ҳожи Сайфиддин, Жоку барлос, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик уруш тарафдори бўлдилар.

— Шунча мурувват кўргиздик унга, локин, барибир, кўрнамаклик қилди. Тузимизни ичиб, тузлуғимизга тупирди,—деди Жоку барлос.

— Бир бўлмади, икки бўлмади. Тўхтамиш ўғлон бизни кўп марта алдади. Ундан яхшилик кутиб бўлмайди, энди,—унга қўшимча қилди Шайх Нуриддин.

Лекин вазирлар ва уламо амирларга қарши чиқишди. Сулҳга майл билдиришди.

— Тўхтамишхон сизга фарзанд ўрнида,—деди имом хатиб хожа Абдулжаббор,—фарзандлар густоҳлик қилганларида ҳам оталар кечиримли бўлмоғи ва аларни ваъз-насиҳатлар билан тўғри йўлга солмоқлари даркор, аълоҳазрат,—дедилар баъзилар.

Шайхулислом хожа Шамсиддин Муҳаммад Олмалиқий деди:

— Қуръони мажидда «сулҳ—хайрли иш!» дейилган. Келинглар, ўйлаб иш тутайлик. Мўъмин-мусулмонларнинг қони беҳуда тўкилмасун.

Кўп тортишиш—талошиш бўлди. Бошда Амир Темурнинг боши қотди. Айрича фикр бўлиб турганда, бу катта урушнинг оқибати нима бўларкин? Лекин, тез фурсат ичида ўзини тутиб олди. Ақлли ва тадбиркор одам эмасми, у аслида. Бунақа аҳволни кўп кўрган. Бундай мушкул аҳволдан чиқиш йўлини ҳам яхши биларди. Яхшиси, аввал элчи юбориб, Тўхтамишхоннинг не фикрда ўлтирганини билиб келиш зарурга ўхшайди. Унинг кўнглига шу фикр келди. Шу пайт Темурбекнинг кўзи Шамсиддин Муҳаммад Олмалиқийга тушди. «Яхшиси, Тўхтамишнинг олдига ўзини элчи қилиб юборайлик. Мавлоно уни сулҳга кўндирса, нур устига аъло нур. Бўлмаса амирларнинг айтгани бўлади»,—деган фикр кечди унинг кўнглидан. Кейин мажлис аҳлига мурожаат қилди:

— Мавлоноларнинг (у имом хатиб билан шайхулисломни назарда тутди) гапида жон бор, жаноблар. Келинглар, яна бир марта уриниб кўрайлик. Шунга қараб иш тутурмиз.

Амирлар охири рози бўлишди, чунки ҳазрат соҳибқироннинг ўзи ҳам сулҳга майл кўрсатиб турган эди.

Эртаси кун эрталаб, дўстлик ва яхши қўшничилик руҳида ёзилган мактуб, муносиб ссовға-саломлар билан мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Олмалиқий Тўхтамишхоннинг ўрдусига элчи бўлиб жўнаб кетди.

Тўхтамишхон ўша пайтда Самур дарёси бўйида

лашкар жамлаб ўлтирган экан. Амир Темурнинг элчиси бу ерга етиб келганида, қуёш ботиб, қоронғу тушаётган эди. Хон уни эртаси куни, белгиланган вақтда, ўз чодирида қабул қилди. Мавлоно Тўхтамишни бир пайтлар Самарқандда, Бўстон саройда кўрган эди. Қорачадан келган, ўрта бўйли ва камсуқум бу йигит унга ёқиб қолганди, ўшанда. Тўхтамиш ўғлон Самарқандда турган кезлари мавлонодан фикҳ ва ҳадис илмларидан дарс ҳам олганди. Энди бўлса уни мутлақо таниб бўлмайди. Димоғи кибру ҳавога тўлган. Осмону фалакда. У ҳатто мавлонони елкасидан босиб тиз чўктириб, эмаклаб бориб, хоннинг оёқларини ўпишга мажбур этганларида ҳам парво қилмади. Ҳа, мўғулларнинг одати шунақа эди, ўзи. Бу одат тобуғ деб аталарди. Шундан кейин унга хоннинг ўнг тарафидан ўриқ кўрсатдилар. Орага чўккан узоқ сукунатдан кейин Тўхтамишхон элчига ҳиял ўгирилиб деди:

— Не сабабдин ҳузуримизга келгонингиз бизга аён. Шунинг учун бу ҳақда сўзлаб ўлтирмасангиз ҳам бўлади. Темурбекнинг хатини ҳам ўқиғонимиз йўқ... Лекин сулҳ сўраб юборғони маълум.

Хон элчига ғоз қараш қилди ва сўзларини тасдиқлашиб олмоқчи бўлиб унинг кўзларига тикилди. Лекин, Шамсиддин Муҳаммад Олмалиқий Тўхтамишдан «Темурбек сулҳ сўраб турғони маълум»,—деган сўзларини эшитганда алланечук бўлиб кетди. «Ҳали сенга шунчаки «Темурбек» бўлиб қолдимۇ? Ялиниб-ёлвориб сулҳ сўраётибдимۇ?», деб бир оз жаҳли чиқди. Яхшилаб жавоб қилмоқчи ҳам бўлди. Лекин мутакаббур ва шуҳратпараст бу одамни яхши билиб тургани учун ўзини босди. Шундай бўлса ҳам ётиғида чақиб олди.

— Сиз ҳақсиз, олий ҳазратлари. Рааё ва бароённинг рифоҳияти, эл-юртнинг эмну омонлиғи деб сулҳ таклиф қилмоқдалар.—«Таклиф қилмоқдалар» сўзига алоҳида урғу бериб гапирди.

Тўхтамишхон элчининг бу кинояли гапини англади, юзлари бурншди, қош-қовоғи осилиб, кўзлари ундан ҳам кинтайиб кетди.

— Сўрайдурму, таклиф қиладурму ўша сулҳни, бунинг бизга аҳамияти йўқ. Ахир ҳузуримда унинг элчиси ўлтирибдур-ку!

Тўхтамиш хазрат соҳибқироннинг элчисига маънодор қараб қўйди ва сўзида давом этди:

— Биз шу ужурда Оқ ва Олтин ўрданинг олий

хукмдори бўлиб ўлтирибмиз. Тамом Дашти қипчоқ, Идил ва Ёйиқ бўйларидаги ўлкалар, Булғор бирлан Буртос ва яна Урис ва Қрим мамлакатлари, Ибир — Сибирнинг инон-ихтиёри бизнинг қўлимизда!

— Буни ҳеч ким инкор этмайдур, ҳазрати олийлари, — деди тавозеъ билан мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Олмалиқий, — сиз етти иқлимнинг улуғ подшоҳларидин бири эурсиз. Буни ҳам ҳеч зот инкор этаётғони йўқ.

Тўхтамишхон элчига яна ғоз қараш қилди:

— Хўш, ўшал икки улуғ подшоҳнинг яна бири ким эркан, ўзи?

— Ҳазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагон жаноблари эурурлар, — жавоб қилди элчи.

Тўхтамишхон буёғига сурбетликка ўтди:

— Фикримизча, ўша «ҳазрат соҳибқирон» деганингизнинг подшоҳ эрканлиги бизга маълум эрмас. Лекин, кўрагонлигини эшитганимиз бор. Амирлиги ҳам рост. Янглишмасак, Чигатой улусида хон Султон Маҳмудхон бўлса керак?

Энди элчининг жаҳли чиқди. Лекин жаҳлга ҳай берди. Бор гапни айтиб Тўхтамишни роса тузламоқчи бўлди-ю, лекин мезбоннинг ҳақ-хуқуқини риоя қилди. Нима бўлганда ҳам хон деган номи бор. Ва яна тождорлар ноҳақ бўлганларида ҳам уларга эътироз билдирилмайди. Бу одобдан эмас. Шунга қарамай, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад дилидагини айтиб олди:

— Ҳазрат Чингизхон бирлан ҳазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг улуғ аждоди Қобулхон бирлан Қочувли баҳодир оғанини эрканлар. Ва улуғ момомиз Аланқуванинг авлоди эрканлар. Биз буни «Муъизз ул-ансоб» ва бошқа мўътабар китобларда ўқиғонмиз.

Тўхтамиш элчига ўқрайиб қаради, кейин тўнғиллади:

— Биз бундай китобларни ўқиғон эрмасмуз.

— Насиб бўлса ўқиб қолурсиз, ҳазрати олийлари. Элчи «насиб бўлса» сўзларига алоҳида урғу берди ва қўл қовуштириб, чуқур таъзим қилди.

Шундан кейин гап — сўзга ўрни қолмади. Тўхтамишхон элчига жавоб берди. У хоннинг чодиридан чиқиб кетаётганида эса, эшитилар — эшитилмас «жавоб мактубини эртага эртаменен олурсиз», — деди. Бошқа нима ҳам дерди. Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Олмалиқий уни хўб тузлади...

Хон айтганидай, ўша жавоб мактубини эртаси кун и элчининг чодирига олиб бориб бердилар. Хон элчини. одат бўлишига қарамай, бошқа қабул қилмади. Мак- тубда эса мана булар ёзилган эди: «Мовароуннаҳр амираи Темурбекка. Бизким, Дашти қипчоқ, Булғор, Урис, Черкас, Қрим ва Ибир — Сибир мамлакатлари- нинг хони Тўхтамишхон! Сизнинг сулҳ сўраб йўллаган мактубингиз ва элчингиз қутлуғ соатда олий остона- мизга етишди. Рааё ва бароё ва эл-юртинг тинчли- гини ўйлаб қилгон таклифингизга розимиз. Биз ҳам шу фикрни кўнгилдин кечириб ўлтирғон эрдик. Сулҳ шарт- ларини муҳокама қилмоқ ва они имзоламоқ учун икки- миз бирон ҳоли ерда, масалан, Самурнинг бирон жойи- да учрашсак, айни муддао бўлур эрди...»

— Ҳа, тулки! Чалғитиб тузоққа илинтирмоқчисан, бизни,— деди Темурбек.

Сўнг мактубнинг давомини ўқиди. «...Ота-боболари- миз бир-бирлари бирлан итоат ва инқиёд мақомида бўлиб келганлар. Сиз бирлан биз эрсак буюк Чингиз- хоннинг тура ва ёсосига риоя қилмай қўйдик. Борғон сари бир-биримиздин йироқлашиб кетмоқдамиз. Маъ- лумки, ота-боболаримиз ўртасидаги битимга кўра, хон- лик маснади менинг ота-боболарим изнида, амир ул- умаролик мансаби эрса Сизнинг жаддингиз ихтиёрида бўлгон. Бу ҳақда қасам бирлан мустаҳкамланган шарт- нома бўлгон... Сиз бўлсангиз буни билатуриб тилга олингон аҳдногани бузмоқдасиз ва Чингизхоннинг тож- тахтига даъвогарлик қилмоқдасиз...»

Ҳазрат соҳибқирон мактубни ўраб, шундайгина ол- дига ташлаб қўйди. У Тўхтамишдан ранжиди. «Қандай сурбетлик, бу! Қачон у Чингизхоннинг тож-тахтига даъвогарлик қилган?! Қаерда ва кимга ўзини «хон» деб айтган? Мана чорак асрдан бери Чигатой улуси- нинг жилови унинг қўлида. Лекин расман тахтда Чи- гатойхон билан ўгадай қооннинг авлоди ўлтирибди-ку! Эҳ, Тўхтамиш, Тўхтамиш! Бундан кейин уруш бўлади, чоғи. Катта қирғин барот уруш бўлади. Бечора халқ! Яна азоб чекатурғон бўлди». Аслида амирлар ҳақ бўлиб чиқишди. Темурбек кайфиятини мажлис аҳлига бил- дирмасликка ҳаракат қилди. Лекин бўлмади. Ҳамма буни уқиб турган эди.

— Сизлар ҳақ бўлиб чиқдингиз, — деди у амирлари- га мурожаат қилиб.

— Ҳа, бу ҳаммага аён эрди, аълоҳазрат,—деди Шайх Нуриддин.

Шундан кейин амирлар вадирлаб кетишди.

— Тўхтамишхон туз ҳақини унутди,—деди Бердибек.

Шоҳмалик таъномуз гап қилди:

— Сиз уни бир пайтлар ўғлим деган эрдингиз, ҳазратим!

Ҳазрат соҳибқирон тан олди:

— Ҳа, шундай. Биз илгари «Тўхтамиш ўғлон бизга ўғил мақомида», — деган эрдик. Янглишган эрканмиз ўшанда.

АМИР ТЕМУР ВА ИБН ХАЛДУН

1401 йил 10 январ куни Амир Темурнинг зафар аскарлик армияси Шом пойтахти Димишқни чор атрофдан қуршаб олди. Уша куни шом билан хуфтон орасида Шом ҳукмдори Султон Абдулазизнинг элчиси ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келди. Амир Темур хурсанд бўлди:

— Хайрият,—деди у элчини кўриб,—шаҳар ўз ихтиёри билан таслим бўлатурғонга ўхшайдур. Ортиқча қон тўкилмайдур.

Султоннинг мактубини ўқиб чиқиб эса қувончига қувонч қўшилди. У ҳақиқатан ҳам сулҳ сўрабди. Фақат ўртага бир шарт қўйибди. Амир Темур қамални бўшатиб, қўшинларни илгари турган ерига қайтариши керак.

— Майли, розимиз,—деди Амир Темур Шом элчисига.—Димишқ халқига эрса жони омонлиқ ваъда қилурмиз.

Элчи қуллуқ қилди ва ҳазрат соҳибқиронга миннатдорчилик билдирди. Амир Темур шу ондаёқ амирлар ва шаҳзодаларга: «Уруш ҳаракатлари тўхтатилиб, ҳамма ўз мурчилига қайтсун!»—деган буйруқ юборди.

Келишувга биноан Султон Абдулазиз сулҳ шартномасини имзолаш учун ўша кунёқ ўз вакилларини ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига жўнатиши лозим эди. Темур уларни ярим кечагача кутди. Лекин улардан дарак бўлмади. Эртаси куни эрталаб маълум бўлдики, Султон Абдулазиз панд берибди. Тун ўртасида қўшин ва мулозимларини олиб, Мисрга қараб йўлга тушибди. Амир Темур дарғазаб бўлди ва «Димишқ қайтадин қуршовга олинсун!», — деб буйруқ берди. Шайх Нурид-

дин, Шоҳмалик ва амир Оллоҳдодга эса Султон Абдулазизнинг орқасидан қувиб боришни буюрди. Лекин шаҳар учун уруш бўлмади. Эртаси куни (1401 йил 11 январ куни) унинг ҳузурига келган саййидлар, уламо, имомлар ва шайхлар шаҳар таслим бўлганини эълон қилдилар. Уларнинг орасида машҳур тарихчи олим ва файласуф Валиуддин Абдураҳмон ибн Халдун ҳам бор эди.

Элчиларни Амир Темурнинг ҳузурига олиб кирганларида кеч кириб қолган эди. Улар ўн икки киши эдилар. Уларнинг олдида қотма, қорачадан келган, хушбичим бир киши турарди. Кўринишидан етмишларни қоралаб қолган, лекин қадди-қомати тик эди унинг. Бошида ҳошиялик бурнус, эгнида оқ аврачопон, оёғида кавшга ўхшаш кийим. Темур бир қарашдаёқ унинг бу ерлик эмаслигини англади. Элчилар ҳазрат соҳибқироннинг салобати босиб, нима қиларини билмай шамдай қотиб турардилар. Амир Темур уларнинг ҳадик олиб, қўрқиб турганларини билди. Даст ўрнидан туриб элчиларга илиқ жилмайди ва уларга жой кўрсатди.

— Ўлтиринглар, жаноблар. Қадамлари муборак бўлсун!

Элчилар кўзларига ишонмадилар. Уни баджаҳл, ёвуз, меҳр-шафқатни билмайдиган одам деб эшитган эдилар. Шунинг учун ҳозирги меҳр-муруввати ва одамийлигини кўриб ҳайрон бўлдилар. Яна душман элчиларига-я! Ҳамма жой-жойига ўлтириб, фотиҳа ўқилгандан кейин хонсолор кириб, элчиларнинг олдига тўкин дастурхон ёзди. Суҳбат дастурхон устида бошланди ва бир пайтларгача давом этди. Амир Темур элчилардан кўп нарсаларни сўраб-суриштирди. Булар орасида Миср султони Сайфиддин Барқуқ билан Олтин ўрда хони Тўхтамишхон ўртасида бўлган бордикелдилар, Султон Аҳмад жалоийр хусусида, Носириддин Фаражнинг Шомга қанча аскар юборгани, Шом ва Мисрнинг умумий аҳволи каби масалалар бор эди.

Кўпчилик индамай ўлтирди, Амир Темурнинг ўткир нигоҳидан кўзини олиб қочди. Фақат султон Абдулазизнинг вазири Шаҳобиддин билан Ибн Халдунгина ҳазрат соҳибқирондан чўчимадилар ва саволларига ҳадик олмай жавоб бердилар. Бир фурсат ўтиб, яқин танишлардай суҳбатга киришиб кетишди. Суҳбат охишлаб қолганда, Ибн Халдун янада дадил тортди ва баланд овоз билан унга мурожаат қилди:

— Э, улуғ амир! Буюк ва улуғ Тангримга шукрим; мен кўл подшоҳларнинг суҳбатларига мушарраф бўлдим. Тарихларини ёзиб, ўчиб кетиши мумкин бўлган кунларини барҳаёт қилдим. Дунёнинг барча мамлакатларини бориб кўрдим. Уларнинг подшоси, ноибу амирлари билан муносабатда бўлдим. Лекин яратган эгамдин миннатдорменким, у менинг умримни узайтирди. Ниҳоят, мен ҳақиқий подшоҳ ким эканини кўриб қувондим. Унинг салтанат ишларидаги тўғри сиёсати ва сийратидан лол қолдим.

Ҳазрат соҳибқирон унинг сўзларини завқ билан тинглади ва охири унга миннатдорчилик билдирди. Эртаси куни нонуштадан кейин элчиларга қайтишлари учун ижозат берди. Ибн Халдунни эса ҳузурда олиб қолди. Чунки, бу кўпни кўрган, ўқимишли одамдан яна кўп нарсаларни сўраб билиб олмоқчи эди.

Уша куни Амир Темур шаҳарга доруға ва мухассилларни юборди. Бекларбегига: «Шаҳарга лашкардин биронтаси кирмасун. Ғалла омборлари қаттиқ қўриқлансун!,—деб буюрди. Ўзи эса кун бўйи Ибн Халдун билан Ялбуғадаги султон Барқуқ кўшиқда турди. Ундан араб подшоҳлари ҳақида, уларнинг сийратлари, улар ҳақидаги ривоятларни сўраб-суриштирди. Мағриб шаҳарлари ва вилоятлари, уларга олиб борадиган йўлларни суриштирди. Халқларининг урф-одати, юмушлари ва аҳволини сўради. Олим буларни билганича ҳикоя қилиб берди. Амир Темур ундан кўп мамнун бўлди. Ибн Халдун ҳам, шубҳасиз, бундан қувончи ичига сиғмай суюнди ва баланд овоз билан яна соҳибқиронга ҳамду сано ўқий кетди:

— Азбаройи худо, э, улуғ амир! Жаҳон фатҳларининг калити бўлган қўлингни менга бер! Мен уни ўпиш шарафига муяссар бўлайин. Мен сендин ўзга подшоҳ ҳукми бўлишини истамайдурмен, чунки сенга баробар келатурғон подшоҳ жаҳонда йўқдур. Аввалги умримнинг беҳуда ўтганига ачинамен. Афсусланамен. Нега шундай бўлди? Нега сени олдин кўрмадим? Улуғ сиймонгни кўзимга сурма ўрнида суртган бўлур эрдим. Майли, иккинчи умримни сенинг паноҳингда кечирайин. Қолган умримни сенинг хизматингга бағишлаб, зое кетган умримни топайин!

Сўнг у қадимги Миср подшоси Бухтаннасер ҳақида ҳам сўзлаб берди.

— Сизга фақат Бухтаннаср тенг келади, улуғ амир, — деди Ибн Халдун пировардида.

Амир Темур кеди:

— Қандай қилиб мени ва Бухтаннасрни улуғ подшоҳлар қаторига қўшасен? Холбуки, биз насабда ундай фахрли ўринларга эришганимиз йўқ.

Ибн Халдун жавоб қилди:

— Хайрли ишларингиз сизни ўша юқори мартабаларга муносиб кўради.

Амир Темур бир нима демади. Лекин унга маъқул бўлди. «Хузуримизда шундай одамнинг бўлиши фойдадин ҳоли бўлмас», — деди у ичида. Ибн Халдун Амир Темурнинг ҳамду саночиларни хуш кўрмаслигини эшитган. Шунинг учун урушиб бермаганига шукр қилди.

Ўша куни кечқурун йиғилган кенгашда Ибн Халдун подшоҳ саройининг имом хатиби этиб тайинланди.

Эрта ўтиб, индинига элчилар ҳазрат соҳибқироннинг хузурига яна ташриф буюрдилар. Суҳбатда бу сафар Шомнинг келгуси тақдири хусусида гап борди. Қози калон Муҳиддин Маҳмуд биринчи бўлиб сўз бошлади. У Амир Темурга мурожаат қилди:

— Шу жумъада Сизнинг муборак отингизга, ҳазрат соҳибқирон, Димишқда хутба ўқиттиришга қарор қилдик.

Амир Темур индамади.

Элчилар ҳайрон бўлиб, бир-бирига қарашди. Нима, кўнмадимми? Ёки... Гапга Ибн Халдун аралашди:

— Ироқу Шом ҳазрат соҳибқирон салтанати қабзасига ўтди. Шу кундин эътиборан! Шу боис хутба ўқитилиб, пул зарб этилгани маъқул.

Бошқалар бундан руҳланиб кетдилар. Амир Темурни Шом подшоси, деб эълон қилувчилар ҳам топилди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон мажлис жиловини қўлига олди.

— Йўқ, жаноблар, биз бу мамлакатга подшоҳлик қилгани келганимиз йўқ. Ўз юртимиз ва салтанатимиз бор. Тоғу тошлардин ошиб, дашту биёбонларни кесиб ва кўп қурбонлар бериб, бу ерга келганимизга сабаб битта. Хуросону Эрон, Ироқу Озарбайжон, Шому Мисрда мавжуд бўлгон беқарорликни бартараф қилиш ва қадимги савдо йўлларини изга солиш. Мақсадимиз асосан шу, жаноблар! Подшоҳингизни хешу ақрабоингиз орасидин ўзингиз сайлаб олурсиз.

АВЛИЁ ОТА ИОАНИ

Авлиё ота Иоани аслида Ватиканнинг одами. Папа тарафидан «Тамом Шарқнинг архиепископи», — деб тайинланган. Унга Византиянинг обрў-эътиборини ҳимоя қилиш Кичик Осиё ва унга қўшни бўлган мамлакатларда насронийлик динини тарғиб қилиш топширилган. Қароргоҳи Султонияда, Амир Темур ва унинг Озарбайжон билан Ироқда ҳоким бўлиб турган ўғли Мироншоҳ мирзонинг ишончини қозонган. Улар билан Византия, Италия, Испания ва Фанция қироллари ўртасида кўпдан бери элчилик қилиб келади. Уша давлатларнинг топшириғини бажариб, борган мамлакатлари ҳақида иқтисодий, ҳарбий-сиёсий маълумотлар ҳам тўплайди. Авлиё ота кенг маълумотли, зийрак одам. Ҳар қандай зотнинг кўнглига йўл топа билади. Хусусан, амирзода Мироншоҳ билан дўстлашиб кетган. Маълум даражада ҳазрат соҳибқироннинг ҳам ишончини қозонган.

Авлиё ота Иоани айниқса, Туркия Болқон ярим оролидаги мамлакатларни истило қилгандан кейин фаоллашди. Қудратли Туркияга қарши Оврупо ҳукмдорларига маҳсус тавсиянома ҳам ёзиб берди. «Боязид Йилдиримга фақат Амир Темур бас келиши мумкин», — деб ўргатди уларга.

Бир қатор Оврупо давлатлари Боязид Йилдиримни бартараф қилиш учун икки марта салб юриши уюштирдилар. 1389 ва 1396 йилларда. Лекин туркларни енголмадилар. Аксинча мағлубиятга учрадилар. Шундан кейин улар ваҳимага тушиб қолдилар, Боязиднинг Марказий Оврупога бостириб киришидан қўрқдилар.

Айни шундай бир пайтда авлиё ота Иоани Парижда пайдо бўлди. Келганининг эртасига у Луврга борди ва Франция қироли Шарл VI билан учрашди. Лекин авлиё ота ёлғиз эмас эди. Яна бир ўзига ўхшаган руҳоний билан бирга эди. Унинг исми Архимандрит Франциск, Қирол Туркия, Эрон, Озарбайжон ва Мовароуннаҳрдаги аҳволни билишга мунтазир эди. Шунинг учун ортиқча такаллуфларни бир четга йиғиштириб қўйди ва авлиё отани дабдурустдан сўроққа тутди:

— Боязид Йилдирим Штиринни олибдур, деб эшитдик. Унинг келажакдаги режалари қандай? Бу сизга маълум-му, авлиё ота?

— Фикри ожизимизча Боязид Штириндин буёғига ўтмаса керак.

— Нега?

— У мамлакатидин узоқлашишга ботинмаса керак, аёлоҳазрат.

— Сабаб? — Қирол тушинмади.

— Сабаби шулки, сэр, Озаржайжонда катта қўшин бирлан яна бир буюк подшоҳ фурсат пойлаб турибдур. Боязиднинг у бирлан ҳисоблашмай иложи йўқ.

— Ким эркан, ўшал буюк подшоҳ, деганингиз авлиё ота?

— Амир Темур, сэр.

Шарл олтинчи уни суриштира кетди.

— Онинг доврўғи Парижга ҳам етгон. Аскарни кўпму? Қурол-аслаҳаси-чи?

— Темур зийрак, тадбиркор, ҳеч нарсадан қўрқмайтургон рицарь, аёлоҳазрат. Қўшинларини жангга ҳамма вақт ўзи етаклаб борадур.

Архимандрит уни қувватлади:

— Мен муни сэр, ўз кўзим бирлан кўргонмен. Бундан тўрт йил аввал Темурнинг Тўхтамишхон бирлан Қофқоздағи урушида кўргонмен. У ҳар бир ишини сиру асрориғача яхши биладур, сэр.

Қирол: «Авлиё оталар ортириб юбораётишганмиқанлар?» — деган хаёлга борди.

— Шундай денг? Қизиқ. Наҳотки?

Қирол чап қўлидан момикдай оппоқ қўлқопини ечиб, нозик бармоқларини безаб турган қимматбаҳо узукларни уларга кўз-кўз қилмоқчи бўлди. Кейин авлиё ота Иоаннга букорди:

— Марҳамат, давом этингиз, авлиё ота!

Архиепископ Иоанн икки қўлини кўксига қўйиб, қиролга икки букилиб таъзим қилди:

— Шундай, сэр. Темур ўта бақувват ва жасур рицарь. У онасидин ҳарбий киши бўлиб туғилгон бўлса керак. Ва яна қаҳри келганда ҳеч кимни, ҳатто болаларини ҳам аямайдур. Ҳақиқат ва тўғрилиқ унинг шори. Шу ерда авлиё ота яқинда унинг ўз боласи Миронни жазолаганини ҳикоя қилиб берди.

Қирол энди Амир Темурнинг болалари билан қизиқди. Айниқса, Мироншоҳни кўп суриштирди. Авлиё ота Темурнинг тўрт ўғли ва икки қизи бўлганлигини айтди. Мироншоҳ ҳақида бундай деди:

— Миаха мирасса Ироқ бирлан Озарбайжонда ноиб

эрдн. Олижаноб одам. Баъзи тутимъ бирлан христианларга ўхшаб кетадур. Христианлар бирлан яхши муомалада бўладур.

— Яхши одам эркан, Темурингизнинг боласи. У бирлан дўстлашса бўлар эркан.

Қирол шундан кейин яна Амир Темурга қайтди:

— Темурнинг қўшинини айтмадингиз, авлиё ота. Каттами у?

Архиепископ пешонасига муштлади:

— Эсим қурсин, сэр. Хаёлдан кўтарилибдур. Унинг қўшини сон-саноқсиз. Катта қисми драгунлардин иборат. Темур истаса бир ҳафта ичида икки юз минг аскар йиғаоладур. Қуроллари қилич, найза, гурзи, ўқ-ёй, ойболта. Олтмишта уришатурғон фили ҳам бор. Замбаракка ўхшаб отатурғон бир хил мостламалари ҳам бор.

Қирол таажжубланиб бош чайқади:

— Уҳ-ҳў! Зўр эркан ўша сизнинг Темурингиз.

Авлиё ота қиролнинг илтимоси билан Амир Темур қўшинининг тузилиши ва ҳазрат соҳибқироннинг ҳарбий маҳорати ҳақида кўп нарсалар гапириб берди.

— Bravo, — деди қирол қарсак чалиб, — зўр одам эркан сизнинг Темурингиз, авлиё ота! Унинг бирлан иттифоқ тузса бўлур эркан.

Кейин қирол яна Боязид Йилдиримдан гап очди:

— У ҳозирда Оврупонинг қоқ ўртасида турибдур. Византия ҳам оғир аҳволда. Қим билади дейсиз, эртанидин у дажжол Венецияга, кейин Францияга ҳам бос-тириб кирар. — Унда ўзимиз бас келолмайдурғонга ўхшаймиз унга.

— Сиз ҳақсиз, сэр. Боязид Йилдирим Оврупо учун хавфли душман.

Архимандрит Франциск қўшиб қўйди:

— Унга фақат Темур бас келиши мумкин, сэр.

Қирол ўйланиб қолди. Уни бир қадар ваҳима ҳам босди. Сўнг авлиё ота уларга қараб мурожаат қилди:

— Хавф-хатарли тарафи шундаки, Темур ҳам, кесар ҳам мусулмон подшоҳ. Бирикиб ғазот йўлига ўтсалар-чи? Унда нима бўлади? Унда Оврупо ҳам, биз ҳам тамом!

Архиепископ Иоанн эътироз билдирди:

— Йўқ, сэр. Бошда Темур Кесар бирлан иттифоқ тузмоқчи эрдн. Лекин Кесар кўнмаётибдур. Ва яна Темур бирлан, ўрталарида Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад ялайир бирлан, Жанубий Арманистон бирлан Озар-

байжоннинг бир бўлагига ўрнашиб олгон Қора Юсуф торкоман хусусида рақобат бор. Кесар уларни қўллаб турадур. Фақирнинг фикрича, Темур бирлан Кесар қўшилолмайдурлар. Аксинча.

Қирол авлиё отанинг гапини бўлди:

— Нима, ораларида уруш чиқадурму?

— Шундай, бизда бунга ишонч бор, сэр.

Қирол шошиб қолди:

— Давом этинг, авлиё ота, марҳамат!

— Муқаддас салтанатнинг фикрича,—деб сўз бошлади авлиё ота Иоанн шошилмасдан,— тезлик бирлан Темур бирлан иттифоқ тузиб, Кесарни яккалаб қўймоқ даркор, сэр. Иккалаларини, Кесар бирлан Темурнинг, бир-бири бирлан уриштириб қўйилса, нур устига аъло нур бўладур.

— Яхши фикр, Худо ҳаққи яхши маслаҳат, браво, жаноблар, браво! — Қирол севинганидан архиепископнинг елкасидан туртиб қўйди, — балким Кесарни Темурнинг ўзи биртараф қилар. Биз эрсак унга қурол-аслаҳа ва кемалар бирлан ёрдам берурмиз.

Гапга Архимандрит Франциск аралашди:

— Темур эплайди, сэр! Эплайди! Машриқу мағрибда ҳозир унга тенг келатурғон подшоҳ йўқ. Хитойдин то Константинополгача бўлғон мамлакатлар ҳозир унинг инон-ихтиёрида.

— Агар шу мақсадга эришсак, сэр, — деб гапга қўшилди архиепископ, — алар бир-бирларини маҳв этадурлар. Шундин кейин Оврупо учун Машриқ мамлакатлариға йўл очиладур, иншоолло! Келгусида Осиё бизники бўлғай, албат!

— Тўғри маслаҳат, жаноблар, Аъло фикр! Биз муқаддас салтанатнинг режаларига қўшиламиз. Албатта...

Қирол бир оз ўйланиб турди. Сўнг сўзида давом этди:

— Бизнинг авлиё оталардан яширатурғон сиримиз йўқ. Биз бу хусусда баъзи бир ишларни ҳам қилиб қўйғонмиз. Византия императори, Венеция дожи ва Кастилия қироли бирлан келишиб қўйғонмиз. Алар Темурға кемалар ва қурол-яроғ бирлан ёрдам кўрсататурғон бўлишғон. Биз эрсак икки минг рицарни ўн етти кемаға тушириб, маршал Бюсси бошчилигида Оттоман империяси соҳиллариға юборишға қарор қилдик...

Уша кунни кечкурун қирол муқаддас салтанат вакил-

лари шарафига катта зиёфат бериб, уларни қимматбаҳо ҳадялар билан сийлади.

Эртаси куни авлиё оталар Париждан жўнаб кетишди. Архимандрит Франциск 1402 йил 20 июл куни Анқара ёнида бўлган урушда ногаҳон ўқ тегиб ўлди. Архиепископ Иоанн эса кўп йил Султонияда истиқомат қилди.

«БИЗ ҚАДИМИЙ ИПАК ЙУЛИНИ ТИКЛАДИК»

Амир Темур етти йиллик уруш (1399—1404)дан зафар билан қайтди ва 1404 йилнинг 10 июлида ўзининг Боғи чинор деган чорбоғига келиб тушди. У ўта чарчаган ва бир қадар тоби қочган эди. Кечқурун суюкли набираси Муҳаммад Султоннинг мадрасасига борди ва ўша ерда хонақоҳда тунаб қолди. Ҳориган одам одатда тез ухлаб қолади. Лекин у мижжа қоқмай тонг оттирди. Бутун ҳаёти кўз ўнгидан ўтди уни ўша кеча. Уруш-таллошлар, жангу-жадаллар... «Тамом. Эрону Туронни, мулки арабнинг катта қисмини забт этдим, Худога шукр! Локин бечораларга кўп озор етди, шаҳарлар вайрон бўлди. Беҳуда қон тўкилди! Бунинг учун Тангри таолло гуноҳимни кечирсун! Локин мен буни рааё ва бараёнинг рифоҳияти, эл-юртнинг эмну омонлиғи деб қилдим. Мазлумларнинг этагидан золимларнинг қўлини юлуб ташладик. Не бўлса ҳам эл-юрт осойишталигини деб қилинган гуноҳ кечирилур», деб тасалли берди у ўзига.

Бомдод намозидин кейин ҳазрат соҳибқирон Боғи чинорга қайтиб борди. Чошгоҳда уғруқ ҳам етиб келди. Амир Темур Сароймулк хоним билан набираларини кўриб, бир оз енгил тортди. Эсон-омон қайтганлари учун яратганга шукр қилди.

Кечқурун Самарқанд доруғаси Арғуншоҳ ҳазрат соҳибқирон, шаҳзодалар ва ўша етти йиллик урушда қаҳрамонлик кўрсатган амирлар ва беклар шарафига катта зиёфат берди. Зиёфат айни қизиган пайтда меҳмонхонага эшик оға кириб келди ва бориб ҳазрат соҳибқироннинг қулогига бирнималарни шивирлади.

— Худо хоҳласа эртаменен, — деди Амир Темур, ҳаммага эшиттириб.

Эрталаб, хонсаломдан кейин, ҳазрат соҳибқирон авлиё ота Иоанн билан бирга келган Франция элчисини қабул қилди. Авлиё ота уқтириб қўйган экан, элчи элчи-

лик расмини яхши бажо келтирди. Тахт поясигача икки-уч қадам қолганда у тиз чўкди ва эмаклаб бориб тобуғ расмини адо этди. Сўнг эшик оға элчи олиб келган совға-саломни тахт пойига олиб бориб қўйди. Франция қиролининг мактубини эса улуғ амирнинг қўлига берди. Элчи билан авлиё отага улуғ амирнинг ўнг тарафидан жой кўрсатилди.

— Хуш келибсизлар, жаноблар! Узоқ йўл босиб азият чекмадингизму?

Элчи билан авлиё ота ўринларидан туриб, ҳазрат соҳибқироннинг саломига алик олдилар.

— Инимиз Шарл, аҳлу аёли бирлан омонму?

— Соғ саломатлар, ҳазрати олийлари. Ташаккур!— Элчилар икки букилиб, улуғ амирга миннатдорчилик билдирдилар.

— Биз бу ерда Анқара жангида асир олиниб, тутиб турилгон насронийларни озод қилдик. Бугун-эрта йўлга чиқсалар керак.

— Қуллуқ, аълоҳазрат. Аввалғи йиллари озод қилингонлари уйларига эсон-омон етиб бордилар. Қирол олий ҳазратлари мурувватингиз учун, сиз, олий ҳиммат подшоҳга миннатдорчилик изҳор этадилар.

— Қуллуқ!

Ҳазрат соҳибқирон уларга ўринларига ўтиришларига ижозат берди.

Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон муншийи хосга ишора қилди ва у келгач, қўлига Франция қиролининг мактубини берди.

— Уқингиз, тақсир, Ҳамма эшитсун.

Муншийи хос мактубни ёзди. Мактуб форс тилида экан, қийналмади, овоз билан ўқиди: «Франклар подшоиси Шарл. Тангри таоллонинг инояти бирлан шавкатли ва музаффар Темурбекка тинчлик ва саломлар бўлғай! Подшоҳлар ва олий ҳукмдорлар тиллари ва дину эътиқоди бошқа-бошқа бўлгон тақдирда ҳам, ўз ихтиёрлари бирлан бир-бирларига ҳурмат-эътибор кўрсатишлари ва дўстлик риштаси бирлан боғланишлари мумкин эркан. Чунки бу аларнинг табааларга тинчлик ва омонлик келтирадур. Шу сабабдин шавкатли ва музаффар подшоҳ билсунларким, қачонки биз шарқ мамлакатларининг архиепископи Иоанн ва элчингиз орқали Сизнинг, жаноби олийлари, бизга сиҳат-саломатлик тилаб, давлатимиз ва подшоҳликка оид ишлар билан қизиқиб ҳамда яратган эгамнинг инояти бирлан

Боязид устидин қозонгон ғалабангиз ҳақидаги маълумотни ўз ичиға олгон мактубингиз бизга катта қувонч ва ҳузур бағишлади. Биз яна ҳам хурсанд ва мамнун бўлдикки, савдогарларимиз ва умуман барча насронийларнинг Сизнинг мамлакатингизга боруб, савдо-сотиқ ишлари бирлан машғул бўлишлари ва табааларингиз бирлан бошқа масалаларда келишувга эришишлари, умуман, бемалол сизга қарашли мамлакатларга боруб, савдо-сотиқ бирлан машғул бўлишлари жаноби олийлариға маъқул бўлибдур. Бунинг учун Сизга чексиз миннатдорчилик ва ташаккур изҳор этамиз. Шу бирлан бирга, Сизнинг савдогарларингиз чўчимай бизнинг мамлакатимизга келиб, савдо-сотиқ бирлан машғул бўлишлари мумкин. Қолгон гапларни, худо хоҳласа, элчимиз ва номи юқорида зикр этилган архиепископнинг оғзидин эшитурсиз. Жаноби олийлари бу хусусда ҳам, бўлажак топшириқлар хусусида ҳам, унга ишонсулар. Чунки у синалгон ва ишончли одам... Ва, ниҳоят, биз Сиз жаноби олийлариға кўп насронийларға кўрсатгон ҳайрихоҳлигингиз ва илтифотингиз учун миннатдор эрканлигимизни маълум қиламиз. Мамлакатимизга келгон табааларингизнинг манфаатларини ҳимоя қилишга ва аларга бизнинг табааларимиз бирлан тенг ва имконига қараб ортиқроқ ҳуқуқ беришга тайёрмиз.

Париж шаҳрида 1403 исовий йил июн ойининг 15 куни битилди.

Амир Темур мактуб мазмунидан беҳад хурсанд бўлди ва қабулхонадагиларга мурожаат қилди:

— Мана, кўрдингизму, жаноблар! Тўккан қонимиз, чеккан заҳматларимиз беҳуда кетмабдур. Хуросону Эронда ҳам Ироқу Шомда ҳам, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларда ҳам парокандалик ва ур-йиқитларга барҳам бердик. Қарвон йўлларини йўлтўсар ва қароқчилардин ҳалос қилдик. Натижада борди-келди, савдо-сотиққа йўл очилди. Биз қадимий ипак йўлини тикладик! Бундан нафақат Мовароуннаҳр бирлан Туркистон, балки бутун жаҳон мамлакатлари ва халқлари зўр манфаат топғай, иншоолло.

Кўп ўтмай Самарқандга мана шундай мазмундаги мактублар бирлан яна жуда кўп мамлакатлардан, хусусан, Вавилон, Шом, Миср, Генуя, Кастилия ва Инглистондан ҳам элчилар келишди.

ИЗОҲ

Абу Муслим — 747—749 йиллари Хуросон ва Мовароуннаҳрда Уммавия халифаларига қарши кўтарилган қўзғолон раҳбари.

Абубакр Сиддиқ — хулафо ар-Рошидин (тўғри йўлдан боровчи халифалар) жумласидан (632—634).

Амир Кулол — Нақшбандия—хожагон тариқатининг йирик намояндалари жумласидан. Тарағой баҳодирнинг пири. Асли Бухоронинг Сухори қишлоғидан (1370 йили вафот этган).

Амир ул-умаро — амирлар амири, бош амир.

Амирзода Муҳаммад Султон — Амир Темурнинг катта набираси, тахт — салтанат вориси (1376—1403).

Анқара жанги — 1402 йил 20 июл куни турк султони Боязид Илдиirim билан амир Темур ўртасида Анқара остонасида бўлган жанг.

Арк — шаҳарнинг девор билан ўралган, подшоҳ истиқомат қилиб турган ва давлат муассасалари жойлашган қисми.

Архиепископ — насронийлар (христианлар) черковида олий унвонлардан бири, Митрополитдан кейин туради.

Архимандрит — насронийлар черковининг назоратчиси.

Аторуд — Меркурий сайёраси.

Бисот — гилам, палос.

Божу хирож — савдогарлардан молнинг ҳажми ва қиймати-га қараб олиннадиган махсус тўлов; бож.

Боязид Илдиirim — қудратли Туркия султони (1389—1402).

Бомдод намози — ilk саҳарда ўқиладиган намоз.

Боргоҳ — подшоҳ қабулхонаси.

Ботмон — тахминан 7,5 кг.га тенг бўлган оғирлик ўлчови.

Боғи чинор — Амир Темур Самарқанд атрофида бунёд этдирган чорбоғлардан бири. Самарқанд—Кеш йўлида жойлашган.

Бурнус — дарвишлар кийиб юрган чўзинчоқ бош кийим.

Буроқ — афсонавий қанотли от; Меърож тунисида Муҳаммад найғамбар минган қанотли от номи.

Вавилон — Фрот дарёси бўйида жойлашган қадимий шаҳар; зилоят.

Валинеъмат — неъмат эгаси; боқувчи; тарбият қунанда.

Ватикан — Рим шаҳари жойлашган етти тепаликдан бири-нинг номи. Унда бутун дунё насроний (христиан)ларининг диний маркази — Ватикан давлати жойлашган.

Вақти салом — амирлар ва сарой аҳлининг ҳар куни эрталаб хон ҳузурига саломга келиш вақти.

Ваҳий — Худодан Муҳаммад Пайғамбарга келган буйруқ, кўрсатма.

Византия — Рим империясининг шарқий қисмида ташкил топган давлат. Маркази Константинополь, (ҳозирги Истанбул) бўлган.

Газ — тахминан 62 см. га тенг бўлган узунлик ўлчови.

Густохлик — ибосизлик, ҳайиқмаслик.

Дашти қипчоқ — Ҳозирги Қозоғистон ва Русиянинг жану-бидаги ерлар, то Днепр дарёсигача; XI асрдан шу ном билан аталган. Асосий халқи қипчоқлардан иборат бўлган.

Девони расоил — ёзишмалар девони; Ташқи ишлар вазирлиги.

Диний ва дунёвий илмлар — диний илмларга Қуръон, Ҳадис ва Тафсир каби илмлар; дунёвий илмларга эса тарих, фалсафа, маънавий, адабиёт ва аниқ фанлар: математика, астрономия ва бошқалар кирган.

Дож — Венеция (Италия) подшоҳи.

Доруға — шаҳар бошлиғи.

Драгун — отлик аскар.

Дулдул от — Ҳазрат Алининг оти. Ривоятларга кўра, унинг қанотлари бўлиб, у учар экан.

«Етти йиллик уруш» — Амир Темурнинг Ироқ, Шом ва Миср устига қилган юриши (1399—1404).

Ейиқ — Ўрол дарёсининг эски номи.

Ерлик — подшоҳ фармойиши.

Ерайлоқ — Самарқанднинг шимолий-шарқий тарафида жойлашган баҳово манзил; ўланг.

Есол — уруш ёки кўрик олдидан қўшинни сафга тизиб.

Егоч одам — чўпга либос кийдириб, уни одамга ўхшатиб қўйиб; қўғирчоқ одам.

Жади буржи — классик астрономияда осмондаги ўн иккинчи бурж ва унда жойлашган ёруғ юлдузлар. Ез ва кузда яхши кўринади.

Жайхун — Амударёнинг ўрта асрлардаги номи.

Жанги лой — 1365 йил 22 май куни Чинос атрофида мўғуллар билан Темурбек ва Ҳусайнбеклар ўртасида бўлган уруш.

Уша куни ҳаво бузилиб, жала қуйган ва жанг майдони ботқоқ бўлиб кетган. Шу сабабдан бу уруш «жанги мой» деб аталган.

Жаҳон оро — жаҳонни безовчи.

Жете (Мўғулистон) — мўғулча: ваҳший, босқинчи, йўлту-сар дегани: Қошғар, Ила водийси, Еттисувни ўз ичига олган мамлакат номи.

Жизья — араб истилоҳлари тарафидан жорий қилинган солиқ. Уни тўлаганлар ислом динига киришга мажбур этилмаганлар.

Жони омонлик — урушда мағлуб бўлганларнинг мону жонига тегмаслик.

Жониқурбоний — уйротларнинг бир қавми. Чингизхон замонида Нисо, Обивард, Моҳон ва Марв атрофида кўчиб келиб ўринланган қавм номи.

Зайниддин Абубакр Тайбодий — Хиротлик машҳур шайх: Амир Темурнинг ширларидан, 1389 йил 28 январда вафот этган.

Занжир сарой — Чигатоё улуסי хови Қозонхоннинг қишки қароргоҳи. У Қаршидан тахминан уч фарсах (18—24 км.) нарида, унинг кунботар тарафида жойлашган.

Зулфиқор — Ҳазрат Алининг узун ва кескир қиличи.

Идил — Волга дарёсининг қадимий номи.

Илми нужум — юлдузларнинг ҳолати ва ҳаракатини ўргатувчи фан; астрономия.

Имом хатиб — хутба (қ) ўқувчи имом; масжиднинг бош имоми.

Иккиёд — бўйсунуш.

Ипак йўли — қадим-қадимдан Хитой, Курия ва Японияни ўрта ер денгизи бўйида жойлашган мамлакатлар билан боғланган савдо йўллари.

Искандар Зулқарнайн — Македониялик машҳур жаҳонгир (мил. авв. 323—356 й).

Исхитамен — Искандар Зулқарнайн билан қуролли кураш олиб борган ўрта осиялик миллий қаҳрамон.

«Кастилия қироли» — Испания подшоҳи Генрих III де Трастамора (1390—1407).

Кетехзо — масхаралаш кулиги.

Калонтар — қишлоқ, даҳа оқсоқоли.

Кесарь — қадимги юнон императорларининг номи; император, подшоҳ.

Кина-қудурат — кек сақлаш, душманлик.

Кутвол — қалъа бошлиғи; шаҳар ва қишлоқ қўриқчилари бошлиғи.

Лангархона — йўловчилар қўниб ўтадиган жой; камбағал на етим-есирга таом бериладиган жой.

Дувр — қаср; Франция қироллариянинг Париждаги асосий қароргоҳи.

Мамлакатдорлик — мамлакат ва давлатни идора қилиш илми.

«...Мактубингиз бизга кўн қувонч бағишлади» — Амир Темурнинг Франция қиролига 1402 й. 1 август кунин ёзган мактуби назарда тутилади.

Манжаниқ — тош ва гўла отувчи махсус мослама; ўзига хос замбарак.

Марғузор — об-ҳавоси соз, хушманзара жой.

Массагетлар — қадимда Мовароуннаҳр ва Туркистонда истиқомат қилган халқ.

Маҳобатли — ҳайбатли, шуқуҳли; улуғ.

«Менинг шерим» — худонинг шерп. Ҳазрат Алига берилган фахрий ном. У «шерп худо» номи билан машҳур бўлган.

Миррих — Марс сайёраси.

Муқаддас салтанат — Ватикан.

Митрополит — епископлар бошлиғи; олий диний арбоб.

Мовароуннаҳр — Амударёнинг шимолий тарафидаги ерлар.

Мударрис — муаллим, ўқитувчи.

Мунажжим — юлдузларнинг ҳаракатини ўрганувчи олим; астроном.

Мурчила — қамал пайтида қўшин учун белгилаб берилган жой.

Муҳассил — ўлпон йиғувчи.

Мухтасиб ал-мамолик — мамлакат молли маҳкамасининг бошлиғи.

Мушовир — маслаҳатчи.

Муштарий — Юпитер сайёраси.

Мўғулистон — XIV аср ўрталарида Чингазой улусининг шарқий қисмида ташкил топган феодал давлат. Унга Қошғар, Ила воҳаси ва Еттисув ўлкалари қараган. Жете (қ) деб ҳам аталган.

Навозиш — сийлаш, меҳрибонлик қилиш, яхшилик қилиш.

Намози аср — куёш ботиши олдида ўқиладиган намоз.

Намози шом — кечки намоз.

Наддоф — пахта титувчи.

Назр-ниёз — ўтинч билан қилинган тортиқ.

Нафт андоз — нефт притувчи; нефтни ёндириб отувчи махсус қурилма.

Нақшбандия тариқати — исломда сўфийлик тариқатларидан бирининг номи. Унга бухоролик кесиб хожа Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389) асос солган. Тариқат бошида таркидунёлик, фақирлик, боришққа меҳр—муҳаббат қўйиш гоёсини тарғиб қилган.

Носириддин Фурот — Миср султони (1399—1424).

Овунчиқ «қўшин» — вақт хушлиқ учун болалар тузиб олган ҳарбий бўлирма.

Озурда — озор чеккан, раижиган киши.

Озуқа — озиқ-овқат; емак-ичмак.

«Оқ кигизга ўтқивди» — турк-мўғул халқлари одатига кўра, хон этиб сайланган шахс аввал оқ кигизга ўтқизилган. Унинг бир учидан султонлардан бири, икки учидан шайхулислом билан тариқат етакчиларидан бири, бир учини қудратли қавмлардан бирининг бошлиғи тутиб кўтарганлар.

Пули сангин — Ҳисор вилоятида, Сурхоб (Қизилсув) дарёсининг сўл irmoғи Оби хингов устига қурилган тош кўприк.

Рааё ва бароё — оддий ўтроқ ва чорвачи халқ.

Работ — йўловчилар, хусусан савдо карвонлари қўниб ўтадиган жой; катта йўл устига қурилган махсус карвонсарой.

Раият — оддий халқ.

Риёзиёт — математика.

Рифоҳият — тўқлик.

Рицарь — тиш тирноғигача қуролланган отлиқ аскар; баҳодир.

Ришват — пора.

Соброн — Сирдарёнинг ўнг тарафида, Ясси (Туркистон) шаҳари ёнида жойлашган йирик ўрта аср шаҳари.

Сайфиддин Варқуқ — Миср султони (1382—1389).

Сайхун — Сирдарёнинг қадимий помларидан бири.

Салоҳлари — қурол-аслаҳалари.

Самур дарёси — Шимолий Қоғқоздаги ҳозирги Терак (Терек) дарёси.

Саратон — қисқичбақа; Осмон буржларидан тўрттинчиси; ёз ойи; рақ касали.

Сароймулкхоним — Темурнинг суюкли хотини, дўст ва сирдоши (1341—1408).

Саропарда — сарой пардаси. Хон чодирини иккига: қабулхона ва хобхона (ётоқхона)га ажратиб турган парда.

Сарфароз — бошни баланд қилиш; мартабасини ошириш.

Саҳоба — Муҳаммад пайғамбарга эргашганлар; унинг ёроқлари.

Саҳҳоф — муқовасоз.

Сийрат — хулқ-атвор, ҳислат, равиш, одат.

Ситора — юлдуз.

Соли сарой — Амударё бўйида (ҳозир Сурхондарё вилоятига қарашли Сарой қишлоғи) жойлашган ўрта аср шаҳарчаси.

Солиҳ — яхши, хайрли ишлар қилувчи киши.

Солмон — Пайгамбаримизнинг эронлик саҳобаларидан Солмон Форсий.

Субҳи содиқ — чин тонг.

Сукут — шудамаслик; жим турниш.

Сулдус — мўғул қабиласи номи.

Султон Аҳмад жалойир — Ироқ ҳукмдори (1382—1410).

Султон Маҳмудхон — Чигатой; қўғирчоқ хон. (1388—1402).

Султония — Эрон Озарбайжондаги йврик шаҳар. Абхлар билан Занжон оралиғида жойлашган (XIII асрнинг 90-йилларида қурилган).

Сурайи фотиҳа — Қуръон қаримнинг биринчи ояти.

Суюргатмишхон — Чигатой, қўғирчоқ хон (1370—1388).

Табриз (Тавриз) — Эрон Озарбайжон шаҳарларидан. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида (1256—1353) Ҳалокуйлар давлатининг пойтахти.

Тавозеъ — одоблилик; ўзини наст туттиш.

Тавочи — лашкар йиғиш, уни юриш ва уруш пайтларида жой-жойига ўринлаштириш ишига масъул бўлган ҳарбий мансабдор.

Тавочиғири — тавочилар (қ) бошлиғи.

Тарбиятқунанда — тарбия этилган.

Такбир — «Оллоҳу акбар!» («Худо улугдир!»), деб видео қилиш.

Тариқат — усул, йўл; маслак. Сўфийлик йўли.

Тафаккур — фикрлаш.

Таҳдиру гора — хўрлаш, талон-тарож қилиш.

Таштдор — қўлга сув қуювчи; офтобачи.

Таъди ва таарруз — қаршилик кўрсатиш ва зулм қилиш.

Темур қонуг — Бойсунтоёдаги эми йиғирма метр ва узунлиги уч км. келадиган дара оғзига қурилган темир дарвоза.

Тир андозалик — ўқ отиш санъати.

Тобуг — турк-мўғул халқлари ўртасида амалда бўлган одат. Эли қабулга кирган пайтда эмаклаб бориб, подшоҳнинг оёқларини ўйиши.

Тормоширинхон — Чигатой; Чигатой улусини 1326—1334 йиллари идора қилган хон.

Тотқанд — Самарқанд вилоятига қарашли ўрта аср шаҳарчаси. Ҳозирги Зиёвддин темир йўл бекати атрофида бўлган.

Тоқи заргарон — заргарлар растаси.

Тумонот — минг-мингглаб; сон-саноқсиз.

Тура ва ёсо — Чингизхон замонида турк-мўғул халқлари ўртасида амалда бўлган қонун-қондалар.

Тўхтамышхон — Жўчий; Олтин ўрда хони (1376—1396).

Умар Шайх — Амир Темурнинг иккинчи ўғли (1356—1394).

Урусхон — Оқ ўрда хони (1361—1375).

Урф — одат.

Угруқ — подшоҳ, хон ва султовларнинг хотинлари, қурол-аслада ва озиқ-овқат захиралари ортилган карвон.

Фарсах — тахминан 6—7 км.га баробар масофа ўлчови.

Фикҳ — мусулмон қонуншунослиги.

Хандақ — қалъа теварагига қазилиб, сув тўлатиб қўйилган кенг ва чуқур зовур; махсус мудофаа ившооти.

Хивақ — Хива шаҳарининг ўрта асрлардаги номи.

Хирож — даромад солиғи. Етивитирилган ҳосилнинг учдан бир қисмини ташкил қилган.

Хирқа — жанда; дарвишларнинг устки либоси.

Хишмат — ҳурмат кўрсатиш, камтаринлик.

Ходими асрор — сирдош ходим; ҳукмдорга яқин одам.

Холиса — давлатга қарашли ер-сув ва бошқа мулк.

Хонсолор — дастурхончи.

Хузор — Ҳозирда Қашқадарё вилоятининг Ғузор тумани маркази бўлган ўрта аср шаҳарчаси.

Хутба — одатда жумъа намозларида қилинадиган ваъз-насихат.

Хўжа илгор — Амир Темур таваллуд топган Кенга қарашли қишлоқ.

Човгон ўйини — хоккейга ўхшаган, от миниб ўйналадиган ўйин.

Чопгун — ўлка иштиёқида теварак-атрофдаги қишлоқлар устига қилинган босқин.

Чорполар — тўрт обқиллар, яъни ҳайвонлар.

Шарбарту — Ҳиндикуш довоиларидаги бирининг номи, шу ерда жойлашган қишлоқ.

Шариф — шарофатли.

Шаҳристон — шаҳарнинг ҳунармандлар ва савдо аҳли истеҳкомат қилган ташқари қисми.

Шом — Сурия.

Яйдоқ — тен-текис; яланғоч ер.

Ясовурийлар — катта нуфузга эга бўлган мўғул қабиласи.

Ясоқ — жазо.

Уқуз — Амударёнинг қадимги номи.

Урдугоҳ (ўрду) — хоннинг вақтли қароргоҳи.

Қамариддин — Мўғулистонлик йирик феодал. Мўғилistonни 1363—1390 йиллари идора қилган ҳукмдор.

Қаръи — чуқурлиги.

Қирол Шарл VI — Франция подшоҳи (1380—1422).

Қиссахон — ўтмишда улур кишилар билан боғлиқ бўлган ажойиб ва ғаройиб воқеаларни яхши билган киши.

Қозонхон — Чигатоё улусининг сўнгги йирик ҳукмдорларидан бири (1338—1348)

Қоработ — Озарбайжонга қарашли қадимий вилоят. Кура билан Аракс дарёлари оралиғида жойлашган вилоят.

Қоравул — ланлар олди ва ёнларида борувчи қўриқчи ҳарбий қисм:

Қора кийик — ёввойи тўнғиз.

Қора суяк — турк-мўғул халқлари орасида ҳукм сурган аёнага кўра, Чингизхон авлоди оқ суяк ҳисобланган. Шунинг учун тахтга ўшалар ўтқизилган. Бошқалар қорасуяк ҳисобланганлар.

Қочувли баҳодир — Амир Темурнинг саккизинчи аждоди.

Ҳазрати Али — хулафо ар-рошидин (тўғри йўлдан борувчи халифалар)дан тўртинчиси (656—661).

Ҳайбар жағи — Ҳайбар (Мадиянинг шимолий тарафида жойлашган водий)да мусулмонлар билан яҳудийлар ўртасида бўлган жанг.

Ҳамал буржи — илми нужум (астрономия)да ўн икки-буржнинг биринчиси. 21 март 21 апрел орасига тўғри келади.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Суювчи	5
Баипорат	9
Ирим-сирим	12
Қиссаҳои	17
Мактуб	21
Ясовурийлар босқини	25
«Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар»	29
«Лўлининг отини сугориб, ақчасини ол»	32
Амир Бекчик фитнаси	35
Дўзах азоби	39
Чўлоқ ғумолининг жасорати	42
Мош табиб	46
Сарбадорлар	51
Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гаплар	54
Дарвешлар	58
«Шаҳарни қайтадин тошдин бунёд этурмиз»	66
«Тўхтамин ўғлон илгари бизга ўғил мақомида эрди»	70
Амир Темур ва ибн Халдуи	76
Авлиё ота Иоани	80
«Биз қадимий ипак йўлини тикладик»	84
Изоҳ	87

Адабий-бадиий нашр

Бўрибой АҲМЕДОВ

АМИР ТЕМУР ҲАҚИДА ҲИКОЯЛАР

Мухаррир: *Екют Раҳимова*

Мусаввир: *Р. Зуфаров*

Расмлар муҳаррири: *Ю. Габзалилов*

Техн. муҳаррир: *У. Ким*

Мусахҳих: *М. Хўжаева*

Босмаҳонага 1.06.98 да берилди. Босишга 10.08.98 да руҳсат этилди. Ҳлчам 84×108^{1/32}. Адабий гарнитура. Шартли босма л. 5,04. Нашр л. 5,23. Ҳами нусха 7000. Буюртма 87. Шартнома 102—97. Баҳоси шартнома асосида.

«Ёзувчи» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусов обод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.